Hymnologi

NORDISK TIDSSKRIFT

UDGIVES AF HYMNOLOGISK SELSKAB
OG NORDHYMN

3-4

47. ÅRGANG
NOVEMBER 2018

Hymnologi
NORDISK TIDSSKRIFT

Brabrand d. 26. november 2018

Til alle abonnenter/modtagere af Hymnologi.

Indbetaling for abonnement i 2018 er ***300 DKK***.

Beløbet bedes indbetalt på bankkonto:

Reg. nr. **7990**
Kontonummer: **0001063697**

Til vore udenlandske modtagere:

IBAN-nummer: **DK5579900001063697**
BIC-kode/SWIFT-adresse: **SYBKDK22**

Samtidig gør vi opmærksom på, at overførslen skal ske således, at der ikke bliver nogen omkostninger for os, hverken hos den udenlandske bank eller hos en bank i Danmark.

Hvis du som modtager ikke selv skal betale dit abonnement, bedes du aflevere denne opkrævning til den, der skal betale.

Sidste rettidige indbetalingsdato er **1. januar 2019**. Navn på abonnenten ***skal*** opgives ved indbetalingen.

Modtager vi ikke indbetalingen ved betalingsfristens udløb overgives opkrævning til inkasso.

Med venlig hilsen

Christian H. Paulsen
Sekretær

C/O OVE PAULSEN
HOFFMANNSVEJ 20, 3. TV., DK-8220 BRABRAND

TLF. (+45) 5186 7575
E-MAIL: CHRISTIAN@HYMNOLOGI.COM
WEB: WWW.HYMNOLOGI.COM

Om tidsskriftet

HYMNOLOGI // Nordisk tidsskrift gik i 2012 over til *peer-review*, hvorfor videnskabelige artikler, der er blevet bedømt, udskilles i en afdeling for sig.

Web: **www.hymnologi.com**
Facebook: **facebook.com/hymnologi**
Instagram: **instagram.com/hymnologi_com**

Hymnologi - Nordisk tidsskrift
C/O Ove Paulsen, Hoffmannsvej 20, 3. tv., DK-8220 Brabrand.

Ansvarshavende redaktør: Ove Paulsen, tlf.: (+45) 2621 1943, e-mail: ove@hymnologi.com

Abonnement/sekretariat: Christian Hebell Paulsen, tlf. (+45)5186 7575, e-mail: christian@hymnologi.com.
Abonnement tegnes via hjemmesiden: **www.hymnologi.com/bliv_abonnent/**

Redaktørens nordiske referencegruppe:
Finland: Anna Maria Böckerman, teol. dr. MuL., e-mail: am.bockerman@evl.fi
Erkki Tuppurainen, professor em., mus. dr., e-mail: erkki.tuppurainen@koti.fimnet.fi
Island: Einar Sigurbjörnsson, professor, teol. dr., e-mail: eisig@hi.is
Norge: David Scott Hamnes, rådgiver, ph.d., e-mail: dsh@kirken.no
Sverige: Anna Jönsson Evertsson, teol. dr., e-mail: Anna.Evertsson@tele2.se

Krav til manuskripter
Manuskripter indsendes som attachment til e-mail i almindelig Word-format (*.doc eller *.docx).
Find yderligere oplysninger og download vores style sheet på **www.hymnologi.com**

Publikationssprog: *Dansk, norsk(bokmål/nynorsk) og svensk, samt engelsk og tysk.*

Forside: *Foto: Folkekirken.dk*
Bagside: *Syng Nyt-dagen i Hjortshøj Sognegård. Foto: Poul Nyholm.*

Forord

Hermed fremlægger jeg det nye hefte af *Hymnologi – Nordisk tidsskrift* for mine læsere i håbet om, at dets indhold vil forekomme som behagelig, nyttig og lærerig læsning.

Først vil jeg dog minde om, hvad jeg skrev om kontingentstigning/stigning i abonnementsprisen i sidste nummer, om svimlende stigninger i posttaksterne og om den nye EU- foranstaltning til beskyttelse af privatlivet GDPR.

Dertil vil jeg føje følgende meddelelser, da det nu er tid at betale og tid til at udsende hefterne:

Betal i tide
Betal beløbet på vedlagte opkrævning senest 15. januar. Da vi ikke har ressourcer til at rykke dårlige betalere, er vi desværre nødsaget til at lade ubetalte opkrævninger gå til inkasso.

Husk at melde adresseforandring til os
Vi taber mange penge på at sende returnerede hefter til ny adresser. Postvæsenet er ikke længere i stand til at hjælpe os med adresser, derfor er vi i fremtiden nødsaget til at nedlægge abonnementet, hvis et hefte kommer retur. Abonnement kan dog altid gentegnes på hjemmesiden (www.hymnologi.com/bliv-abonnent/).

Dette hefte
I dette hefte har vi tre peer reviewede artikler, nemlig, ligesom i sidste hefte, en artikel om *Ahnfelts Sangbog* og udbredelsen af Rosenius' og Lina Sandells sange, dog fra en anden synsvinkel og behandlet på en anden måde, hvilket alt sammen siger noget om, hvor vigtigt et emne også den senere fase i pietismens historie er. Dette meget grundige bidrag er skrevet af Flemming Kofod-Svendsen.

Det andet bidrag handler om reformationen i Slovakiet, dens hårde vilkår under øvrighedens katolske undertrykkelse og ikke mindst dens salmebøger. Adriana Grešová, der holdt et kort foredrag om de slovakiske salmebøger under *Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie*s kongres i Løgumkloster i august 2017, har her givet en skriftlig redegørelse med mange spændende ny vinkler og detaljer.

Det tredje bidrag er en omarbejdet universitetsopgave i idéhistorie om Luthers *Ein feste Burg ist unser Gott* og dens virkningshistorie, ikke mindst gennem tysk nationalromantik og fransk reaktion på tysk aggression. Forfatteren Lars Rosenlund Nørremark har arbejdet hårdt med sit stof og fået en både læselig og spændende artikel ud af det.

Heftets sidste dele består af min samtale med Morten Skovsted om både hans initiativ *Syng Nyt* og om *Salmedatabasen*, som han også er kraften og organi-

sationen bag. Meningen med samtalen er at skabe en introduktion, der er mere åben end en artikel, og som dog fortæller det væsentlige om de aktiviteter, der udgår fra Hjortshøj præstegård. Oprindelig var det tænkt som en dobbelt samtale med ægteparret Iben Krogsdal og Morten Skovsted, idet jeg den samme dag også talte med salmedigteren Iben Krogsdal om hendes nye samling af læsesalmer *TRE*. Denne noget længere samtale er indtil videre henvist til hjemmesiden www.hymnologi.com, hvor også den første samtale med samme salmedigter om hendes gendigtede Luthersalmer kan læses.

Til sidst har vi Karin Karlssons mindeord om Inger Selander, der døde sidst i juli efter lang tids svær sygdom. Portrættet, der er brugt, blev fundet i Inger Selanders efterladenskaber af hendes søster Astrid Stigsdotter og blev scannet af Pelle Vildapel. Jeg takker Karin Karlsson for den fine nekrolog og Astrid Stigsdotter og Pelle Vildapel for deres gode hjælp.

Under redaktionen af Stig Wernø Holters artikel om *Et ukjent eksemplar av Niels Jesperssøns Graduale* i sidste hefte begik vi desværre den fejl, at vi lige præcis ikke fik den illustration med, som der henvises til i teksten. Det beklager jeg meget.

God læselyst!
Brabrand, 31. oktober 2018

Ove Paulsen

Indholdsfortegnelse

PEER-REVIEW-ARTIKLER	
Flemming Kofod-Svendsen: *Ahnfelts Sangbog*	**99**
Adriana Grešová: *Slovak Hymnological Sources in the 16th to 18th Centuries*	**150**
Lars Rosenlund Nørremark: *Die Marseiller Hymne der Reformation. Ein feste Burg ist unser Gott - en receptionshistorie*	**162**

ARTIKLER I ØVRIGT	
Ove Paulsen: *At synge nyt, gammelt og især godt. Interview med Morten Skovsted om Syng Nyt og Salmedatabasen*	**179**
Karin Karlsson: *Inger Selander - minnesord*	**189**

Ahnfelts Sangbog

Af Flemming Kofod-Svendsen

Den kirkehistoriske baggrund og præsentation af artiklens formål

Den lange perlerække af svenske salmebøger begyndte i 1530 med et salmehefte, der skulle understøtte den evangeliske prædiken.[1] Det blev i 1536 efterfulgt af et salmehefte med 46 numre redigeret af reformatoren Olaus Petri (1493-1552).[2] I 1543 udkom den første salmebog, som blev kaldt *Then Swenska Psalmboken.*[3] Under ærkebiskop Laurentius Petris (1499-1573) ledelse blev den stærkt udvidet i 1567 og fik yderligere et par tillægshefter i 1572.[4] Salmebogsarbejdet i reformationsårhundredet blev afsluttet med salmebogen i 1594 med 149 salmer.[5] Den blev efterfulgt af den såkaldte *Gamla Ubsala Psalmboken* fra 1622 og den såkaldte *Svenska Ubsala Psalmboken* fra 1645, som imidlertid aldrig var blevet officielt påbudt, og derfor heller ikke blev brugt i alle stifter. Den mødte stigende kritik, bl.a. fordi den kun indeholdt 182 salmer, hvoraf de 17 var på latin.[6] Den blev afløst af *Den Svenska Psalmboken* med 413 numre, der af kongen blev autoriseret i 1695. Den blev også kaldt *Den Svedbergska Psalmboken* efter daværende hofprædikant, senere biskop Jesper Svedberg (1653-1735), der havde været den drivende kraft bag udarbejdelsen af salmebogen. Den salmebog fik en meget stor betydning for fromhedslivet i Sverige i de næste mere end 100 år.[7] Den blev afløst af *Den Svenska Psalmboken,* der af kongen blev autoriseret i 1819. Den blev også kaldt *Den Wallinska Psalmboken* efter ærkebiskop Johan Olof Wallin (1779-1839), der havde været den vedholdende kraft bag salmebogens udarbejdelse.[8]

Under pietismen, der begyndte med Philipp Jakob Spener (1635-1707), der fra 1670 arrangerede *collegia pietatis* (lat. gudelige forsamlinger) i sit hjem og i 1675 udsendte sit reformskrift *Pia Desideria* (lat. fromme ønsker), voksede en righoldig opbyggelseslitteratur frem, der i flere tilfælde var inspireret af den puritanske vækkelse i England.[9] I forlængelse af vækkelseslitteraturen blev der digtet og oversat åndelige sange, der blev udgivet i mindre hefter, som ofte blev samlet i større sangsamlinger. Derved skabtes som supplement til de officielle salmebøger en række sangbøger, der ofte blev brugt til opbyggelige samlinger i hjemmene.[10] Denne pietistiske tradition blev fortsat under de store åndelige vækkelser i 1800-tallet. Disse sangbøger, som fra pietismens tid blev udgivet af private kredse, brød salmebogens faktiske monopol og blev af repræsentanter fra Svenska Kyrkan kritiseret for at være en uheldig og urimelig konkurrence til de officielt udgivne og af kongen autoriserede salmebøger.[11] Andre fra Svenska Kyrkan så imidlertid disse nye sangbøger som et udmærket supplement til salmebogen og brugte dem som et sådant supplement.[12]

Da den kirkelig-konservative pietisme i begyndelsen

af 1700-tallet fik indgang i Sverige, samledes deltagerne omkring brugen af en sangbog med det usædvanlige navn *Mose och Lamsens Wisor,*[13] der blev trykt første gang i 1717.[14] *Mose och Lamsens Wisor* blev allerede forøget med det nye oplag i 1720[15] og senere udvidet med et sanghefte udgivet i 1724 under titlen *Evangeliske läro- och bönepsalmer eller andeliga sånger, öfver alla sön-, fäst- och helgedags evangelier, som hela året genom äro brukelige.*[16]

Da herrnhutismen et par årtier senere havde fået indgang i Sverige, samlede de forskellige herrnhutiske grupper sig om den sangbog, som på initiativ af Johan Christoffer Holmberg (d.1743) var blevet udgivet i 1743 under navnet *Sions Sånger.*[17] Den første samling af sange indeholdt 90 sange, men blev allerede to år senere efterfulgt af en anden samling på 130 sange.[18] Da *Sions Sånger* udkom i 1781, indeholdt sangbogen 223 sange. *Sions Nya Sånger* var redigeret af sognepræst i Stockholm Anders Carl Rutström (1721-1772), men blev først efter hans død trykt i 1778 i København.[19] Sangbogen indeholdt 157 sange og fik hurtigt navnet *Rutströms sånger*, idet de 110 sange skulle være forfattet af Rutström.[20] Sangbogen blev udgivet i mange oplag på forskellige forlag på forskellige tidspunkter og fik stor udbredelse ikke alene i herrnhutiske kredse, men også i den senere nyevangelisme.

Da nyevangelismen ca. 100 år senere under ledelse af Carl Olof Rosenius (1816-1868) fik sit store gennembrud, blev *Ahnfelts Sangbog*[21] meget værdsat og benyttet.[22] Denne artikels formål er for det første at beskrive baggrunden for *Ahnfelts Sangbog,* for det andet at redegøre for sangbogens tilblivelse, herunder dens forhold til *Den Danske Salmebog,* for det tredje at gøre rede for, hvornår sange fra *Ahnfelts Sangbogs* blev sunget i Danmark, og endelig for det fjerde at fremstille *Ahnfelts Sangbogs* virkningshistorie primært i Danmark.

Baggrunden for Ahnfelts Sangbog

Metodistpræsten George Scott (1804-1874) var i 1830 kommet til Stockholm for at være præst for en metodistisk menighed af indvandrede englændere. Fra begyndelsen af 1800-tallet var der i området omkring Stockholm begyndt et industrielt opsving, som krævede udenlandsk kapital og kompetence. Den engelske ingeniør og erhvervsmand Samuel Owen (1774-1854) kom til Stockholm for at lede en mekanisk virksomhed, hvor det første dampskib blev bygget. Som aktiv metodist havde Owen sørget for, at først metodistprædikant Joseph Stephens (1805-1879) og siden Scott blev religionslærer for de engelske familier. Da det stred mod den svenske religionslovgivning, at der ankom metodistmissionærer til Sverige, blev Stephens og senere Scott hos de svenske kirkelige myndigheder registreret som religionslærer for englændere bosat i Sverige.[23] Som den dynamiske organisator Scott var, udførte han ud over den kirkelige betjening af den metodistiske menighed også et evangeliserende arbejde blandt svenskerne. Scott arbejdede således for bibelspredning og evangelisk traktatmission,[24] ligesom han gjorde en pionerindsats for ydre mission. Han medvirkede således i 1834 til at starte udgivelsen af en *Missions-Tidning* og til oprettelsen af *Svenska Missionssällskapet* i 1835.[25] Som den pragmatiske leder Scott var, ønskede han i det

lutherske Sverige at knytte lutherske medarbejdere til sig, og da han blev opmærksom på Rosenius' evner, fik han ham knyttet til sit arbejde. Scott havde store planer om ved hjælp af nye medarbejdere at blive leder af en vækkelsesbevægelse i Sverige.[26] På initiativ af Scott blev det besluttet at udgive et evangelisk, opbyggeligt og upolemisk månedsblad, der på Scotts krav fik navnet *Pietisten*. Som navnet signalerede, skulle bladet fremme gudsfrygt. *Pietisten* udkom første gang i januar 1842 med Scott som redaktør og Rosenius som medarbejder.[27]

I 1841 rejste Scott til USA, hvor han besøgte og forhandlede med *The Foreign Evangelical Society*, der gav tilsagn om at aflønne to missionærer i Sverige, der skulle arbejde under Scotts ledelse. Rosenius blev således fra 1842 ansat af *The Foreign Evangelical Society* i New York som bymissionær i Stockholm. Denne ansættelse med økonomisk understøttelse varede til 1863, idet Scott fik udvirket, at ansættelsen fortsatte, selv om han forlod Sverige.[28]

Scott havde under sin rejse i USA i 1841 holdt nogle foredrag, hvor han i markante vendinger havde beskrevet det store åndelige frafald i Sverige og samtidig understreget, hvor vigtigt det var, at amerikanerne økonomisk støttede den begyndende vækkelse. Et af disse foredrag var blevet publiceret i en amerikansk avis i en dramatisk opsætning og derefter oversat og udgivet af svenske aviser. Det udviklede sig til en pressekampagne, som det ikke lykkedes Scott at få standset.[29] Det var ikke første gang, at Scott under offentlige foredrag i udlandet udtalte sig uforsigtigt og unuanceret om forholdene i Sverige, blandt andet om det store spiritusmisbrug. Det skete for eksempel under et besøg i England i 1837, hvor det efterfølgende lykkedes Scott ved offentlige undskyldninger og beklagelser at redde situationen.[30]

Denne gang endte det med voldsomme tumulter i forbindelse med Scotts svenske eftermiddagsgudstjeneste palmesøndag den 20. marts 1842. Da skønnede Scott, at hans person kunne blive en hindring for det gryende vækkelsesarbejde i Sverige. Det tog han konsekvensen af og forlod den 30. april 1842 Stockholm. Rosenius blev da alene redaktør og udgiver af *Pietisten* og kort efter også af *Missions-Tidning*. Han blev kort sagt den åndelige leder af det vækkelsesarbejde, som Scott havde været den menneskelige initiativtager til. Man kan sige, at Scott havde banet vejen for den opgave, Rosenius gik ind i med en luthersk profil.

Ahnfelts Sangbogs tilblivelse

Rosenius bragte som redaktør af *Pietisten*[31] i hvert nummer af bladet en længere opbyggelig artikel og ofte også en salme, en åndelig sang eller et åndeligt digt som en del af bladets forkyndelse.[32] Rosenius digtede selv en del salmer og åndelige sange,[33] som han bragte i bladet, men den rosenianske bevægelses absolut førende sangforfatter var Rosenius' nære medarbejder, provstedatteren Carolina (Lina) Wilhelmina Sandell (1832-1903),[34] der åndeligt set i udpræget grad var discipel af Rosenius.[35] Flere af hendes sange blev bragt i *Pietisten*. En anden af Rosenius' medarbejdere var præstesønnen og sangevangelisten Oscar Ahnfelt (1813-1882).[36] Rosenius opfordrede Ahnfelt til at virke som fuldtids rejseprædikant og sangevangelist, idet Rosenius fik udvirket, at Ahnfelt fik den anden missionærløn, som Scott havde forhandlet sig

frem til under sit besøg i USA i 1841.[37] Ahnfelt fik i den kombinerede stilling som rejseprædikant og sangevangelist en enorm folkelig gennemslagskraft. Ahnfelt var begyndt at skrive melodier til flere af de sange, Rosenius havde publiceret i *Pietisten,* men han har ikke selv digtet nogen sang. Ahnfelt fik lyst til at udgive de vækkelsessange, han sang på sine møderejser. Han samlede, bearbejdede og udgav så 12 hefter med i alt 200 åndelige sange i årene 1850-1877,[38] hvoraf mange først havde været publiceret i *Pietisten.* Til hvert sanghefte udgav han samtidig et melodihefte i chifferskrift. Af melodierne havde Ahnfelt komponeret 51, hvor han ofte var inspireret af de svenske folkemelodier. Til de øvrige sange hentede Ahnfelt melodier fra forskellige komponister som B.H. Crusell; D. Bortinanski; J. Haydn, Andreas Peter Berggreen; P.U. Stenhammar; E.G. Geijer; C.F. Hæffner; Leonard Höijer; G. Wennerberg; A.F. Lindblad; Richard Norén; Layritz; desuden var der engelske og skotske melodier, svenske, finske, sicilianske og danske folkemelodier, samt flere melodier med ukendt komponist. Sangerinden Jenny Lind hjalp Ahnfelt med finansieringen.[39]Ahnfelt medbragte og solgte hefterne på sine utallige møderejser. Sanghefterne gjorde Ahnfelt mindre økonomisk afhængig af den amerikanske støtte i sit virke som rejseprædikant, idet salget af hefterne gik strygende, så de kom i stadig nye oplag.[40] I de første fire hefter var der mellem 9 og 12 sange i hvert hefte. I de næste hefter var der 15-20 sange i hvert hefte, og i de sidste to hefter var der mellem 20 og 30 i hvert hefte. Disse hefter med de 200 åndelige sange samlede han i en sangbog, der i folkemunde blev kaldt *Ahnfelts Sangbog,*[41] og som indeholdt 25 sange af Rosenius[42], 106 sange af Lina Sandell[43], og de øvrige 69 sange var dels ældre svenske vækkelsessange især fra *Mose och Lamsens Wisor, Sions Sånger* og *Sions Nya Sånger,* dels vækkelsessange oversat fra Tyskland, Danmark, Finland, Norge, England og USA.

Ahnfelts Sangbog og Den Danske Salmebog (DDS)
Bidraget fra Danmark var følgende: 10 salmer af Hans Adolph Brorson (1694-1764. 1. *Hvor er det godt at lande,* nr. 570 i *DDS* 2002. 2. *Ak, vidste du, som går i syndens lænke,* nr. 591 i *DDS* 2002. 3. *Den yndigste rose er funden,* nr. 122 i *DDS* 2002.[44] 4. *O Helligånd mit hjerte,* nr. 559 i *DDS* 2002[45]. 5. *O du min Immanuel, hvilken himmelglæde,* nr. 671 i *DDS* 2002.[46] 6. *Når mit øje, træt af møje,* nr. 558 i *DDS* 2002.[47] 7. *I, Herrens udvalgte, som hellighed øve* nr. 377 i *DDS* 2002.[48] 8. *Korset vil jeg aldrig svige*[49]. 9. *Langt oven for den Taage*-Skye.[50]10. *Hvad er din herlighed dog stor.*[51] Endelig er det usikkert, hvorvidt Brorsons salme *Her vil ties, her vil bies* nr. 557 i *DDS* 2002 har været inspirationskilde.[52] Niels Brorsons (1690-1757) salme *Amen siger nu tilsammen* nr. 394 i *DDS* 1953.[53] Grundtvigs (1783-1872) to salmer *Tag det sorte kors fra graven* nr. 241 i *DDS* 2002[54] og *At sige verden ret farvel* nr. 538 i *DDS* 2002.[55] H. Agerbeks (1798-1869) *Uforsagt, vær på vagt!,* nr. 275 i *DDS* 2002.[56]

Endelig står følgende sange fra DDS også i *Ahnfelts Sangbog,* uden at de er hentet fra DDS. Venantius' Fortunatus (omkring 530-609) *Frydetonen, går mod tronen* nr. 262 i *DDS* 2002.[57] Wilhelm Andreas Wexels'(1797-1866) *Tænk, når engang den tåge er forsvunden,* nr. 564 i *DDS* 2002.[58] Christian Friedrich

Richter/Hans Adolph Brorson *Som lilliens hjerte kan holdes i grøde,* nr. 646 i *DDS* 2002 står tillige i *Ahnfelts Sangbog.*[59]

Men ingen af Luthers salmer var med i *Ahnfelts Sangbog.*[60] *Ahnfelts Sangbog* er udkommet i 61 oplag i Sverige – det sidste i 1967, mens oplag 60 udkom i 1931. Efter Ahnfelts død udarbejdede organist, senere musikdirektør Albert Lindström ud fra Ahnfelts melodihefter løbende udgivet til sanghefterne en melodibog til *Ahnfelts Sangbog.*[61] Efter at Ahnfelt havde samlet sin sangbog i 1877, digtede Lina Sandell overordentlig mange sange, hvoraf adskillige sammen med større eller mindre dele af *Ahnfelts Sangbog* indgik i de forskellige sangbøger i de respektive forgreninger af nyevangelismen.

Ahnfelts Sangbog i Danmark

Ahnfelt prædikede og sang i Danmark

Da Ahnfelt første gang holdt møde i Helsingør i 1849,[62] har han sikkert, som han plejede, både prædiket og sunget nogle af de sange, som han netop var begyndt at samle og bearbejde til udgivelse.[63]

Da Ahnfelt sommeren 1852 var på prædikerejse til Amager og boede hos den grundtvigske familie Vinther, der boede på hjørnet af Brogade og Strandgade på Christianshavn,[64] prædikede han flere gange i familien Vinthers hjem og også i Opfostringshusets Kapel. Ifølge sønnen Karl Vinthers referat fra møderne prædikede Ahnfelt om forsoningen og retfærdiggørelsen i Kristus, men han sang tillige akkompagneret af sin store guitar *Jeg ved et land af idel lys*[65] eller *Hvor er det godt at lande*[66] og mange flere sange.[67] Det er nr. 21 og 22 i det andet hefte, som Ahnfelt havde udgivet i 1851.[68]

En af tilhørerne til Ahnfelts møde hos familien Vinther var den bornholmske fabrikant Herman Sonne Wolffsen (1811-1887). Han var søn af Christian Leegaard Wolffsen (1785-1836), der var lillebror til den berømte kaperkaptajn Caspar Henrik Wolffsen (1781-1836), kaldet "Bornholms Tordenskjold", der under krigen mod England efter slaget på Reden i 1807 med assistance af sin lillebror havde erobret 22 engelske skibe og dermed svækket den engelske flåde. For sine store bedrifter modtog Caspar Wolffsen ridderkorset.[69] Herman Sonne Wolffsen havde i 1835 været medstifter af keramikfabrikken Søholm i Rønne, som han i 1838 var blevet eneejer af.[70] På en forretningsrejse til København blev han inviteret til at høre den svenske sangevangelist Ahnfelt hos familien Vinther. Det gjorde et uudsletteligt indtryk på Wolffsen, da Ahnfelt sang Lina Sandells sang *Forløsningen er vundet, ved Jesu Kristi blod, og fred med Gud på Golgata er grundet. Hvorfor da være bange, når sagen er gjort god, og vejen til min Fader atter fundet?*[71] Sangen førte til Wolffsens omvendelse. Tilbage på Bornholm arbejdede Wolffsen på at invitere Ahnfelt til at synge og prædike på Bornholm. I 1856[72] gennemførte Ahnfelt så på Wolffsens invitation en større mødeturné, hvor han både sang og prædikede på rådhuset i Rønne og flere andre steder på øen, og overalt var der fulde huse.[73] Da Bornholms Forening til Evangeliets Fremme var blevet stiftet 1. marts 1868, som i juni 1869 var blevet omdannet til Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark (LM)[74], sluttede fabrikant Wolffsen sig til foreningen. I LM's ældste jubilæumsskrift tillagde man det stor

betydning, idet man karakteriserede Wolffsen som "en af Byens agtede Borgere".[75] Derefter blev det nævnt, at den første søndagsskole var begyndt den 21. marts 1869. Dette arbejde fik for alvor fremgang, da fabrikant Herman Sonne Wolffsens søn, fabrikant Christian Leegaard Wolffsen (1838-1902) var kommet med i søndagsskolearbejdet.[76] Christian Leegaard Wolffsen var som helt ung i 1853 rejst til København, hvor han kom i lære hos Bing & Grøndahl for at uddanne sig til at lede keramikfabrikken Søholm efter sin far. I København hørte han, ligesom hans far tidligere havde gjort, Ahnfelt prædike og synge. Især gjorde det indtryk på ham, da Ahnfelt sang Åbent står *Jesu forbarmende hjerte, kærligheds arme og nådige favn.*[77] Dog var det først, da Wolffsen havde afsluttet sin uddannelse i København og var vendt tilbage til arbejdet på keramikfabrikken Søholm, at han ved Ahnfelts møderejse på Bornholm i 1865 fik fred med Gud ved troen på Jesu Kristi fuldbragte frelsesværk.[78] Christian Leegaard Wolffsen forlod LM under stridighederne i slutningen af 1880'erne og begyndelsen af 1890'erne og blev formand for Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM) på Bornholm (1892-1902). Han virkede også i ELM som søndagsskolelærer og forfatter af søndagsskolesange.[79] Hans søn keramikeren og landskabsmaleren Hans Ancher Wolffsen (1870-1924) samlede sin fars sange sammen med en række andre vækkelsessange i sangbogen *Aandelige Sange for Ungdommen i Søndagsskole og Hjem.*[80]

Sidste gang, Ahnfelt prædikede i Danmark, var 5. november 1876 ved indvielsen af LM's missionshus i Nansensgade 94 i København.[81] Da var han i gang med at bearbejde sangene 171-200 til hans 12. og sidste sanghefte, der udkom i 1877.[82]

Stiftelsen af Indre Mission (IM)

Da IM blev stiftet den 17. september 1853 i landsbyen Ordrup nordvest for Ringsted, sang man ved mødets afslutning *Jeg ved et land af idel lys.*[83] Smed Jens Larsen (1804-1874) og gartner Niels Johansen (1815-1899), der var med til at stifte IM, havde kontakt til den kreds i Helsingør, hvor Oscar Ahnfelt prædikede regelmæssigt siden 1849 og medbragte *Pietisten* og sine sanghefter, efterhånden som de blev udgivet.[84] Lige siden har man i IM sunget sange fra *Ahnfelts Sangbog,* især sange af Rosenius og Lina Sandell.

Ludvig Høyers sanghefte

Ludvig Marius Theodor Høyer (1815-1883), der var født på Christianshavn, kom antagelig i 1830'erne til Rønne som bogbindersvend. Han blev 1853 gift med Christiane Marckmann (født 1826). Hun døde imidlertid 1854, og deres nyfødte datter blev døbt på moderens dødsdag. Under sorgen over at have mistet sin hustru kom Høyer til at læse nogle svenske vækkelsessange. Han oversatte og udgav dem i 1855 under titlen *Aandelige Sange.*[85] Af sangheftets 16 sange var de 10 fra de første hefter i *Ahnfelts Sangbog,* heraf åbningssangen *Her kommer en fremmed fra fjerne land,*[86] Rosenius' hustru Agatha Rosenius' (1814-1874) sang *Hvad end her i verden bedrøver min sjæl*[87] og flere sange af C.O. Rosenius fx *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim.* Denne sangs første forfatter var den amerikanske præstefrue Mary Stanley Bunce Dana-Shindler, født

Palmer (1810-1883). Hun var født og opvokset i South Carolina i et presbyteriansk hjem og giftede sig i 1835 med Charles Dana fra New York. Han døde imidlertid i 1839. Hun blev i disse år ret kendt og udgav under navnet Mary Stanley Bunce Dana to digtsamlinger *Southern Harp* i 1840 og *Northern Harp* i 1841. I den sidste stod pilgrimssangen *I'm a pilgrim and I'm a stranger* med tre vers, som er versene 1, 4 og 5 i nr. 567 i *DDS* fra 2002. Sangen blev i den engelsktalende verden kendt gennem sangevangelisten Ira D. Sankey (1840-1908).[88] Mary Dana blev senere gift med pastor Robert Shindler, der senere hen blev professor i Kentuchy i Texas. Hun var en overgang unitar, men blev siden hen medlem af den protestantiske, episkopale kirke. Hendes sang blev i 1852 oversat til svensk af pædagogen og forfatteren Catharina Elisabeth (Betty) Ehrenborg-Posse født Ehrenborg (1818-1880). Da Rosenius publicerede sangen i *Pietisten* 1852 nr. 5, havde han ændret i et af de oversatte vers samt digtet fire nye vers, heraf et om nadveren, som desværre aldrig er kommet med i de danske salmebøger, hvorved salmen er blevet mindre sakramental end i Rosenius' version.[89] Mary Dana-Shindlers originale tekst var et godt eksempel på den amerikanske, individuelt baserede vækkelseskristendom med en meget svag skabelsesteologi. Med Rosenius' nye vers fik salmen mere bibelsk substans, fordi han inddrog forsoningen, nadveren og bønnen om Guds ledelse. Alle salmens syv vers kom med i *Ahnfelts Sangbog* som nr. 31. Høyer havde fjernet de to vers, der hentyder til forsoningen og nadveren, så hans version var på fem vers.

Høyer har udført et dygtigt oversættelsesarbejde, hvor han også har arbejdet selvstændigt med sangene, så han i lange sange har fjernet et eller to-tre vers, uden at det er gået særlig meget ud over sangens helhed. Samtidig er der to sange, hvor han har digtet et ekstra vers. I det ene tilfælde på den måde, at hvor Rosenius' sang *Jeg har en ven, så tro, så mild, så yndig* i originalen (*Ahnfelts Sangbog* nr. 27) har syv vers, har Høyer digtet et ekstra vers og samlet de otte vers i fire dobbelt så lange vers.

Grunnets salmebøger

I 1855 stiftede Niels Pedersen Grunnet (1827-1897)[90] Den Evangelisk-Lutherske Frikirke,[91] og allerede i 1856 udgav Grunnet sin første salmebog med 151 salmer.[92] Til denne salmebog havde Grunnet bl.a. udvalgt salmen *Her kommer en fremmed fra fjerne land,* der er første salme i Ahnfelts første sanghefte fra 1850. Den salme havde Høyer også med i sit sanghefte fra 1855. Foretager man en komparativ læsning af Grunnets oversættelse og Høyers oversættelse fra det foregående år, er det min vurdering, at Grunnet ikke har kendt Høyers tekst. De har uafhængigt af hinanden oversat den samme svenske tekst. I 1858 kom Grunnets salmebog i anden forøgede udgave med 191 salmer[93], hvor salmen *Her kommer en fremmed fra fjerne land* igen var med. I 1863 udkom tredje forøgede udgave med 236 salmer.[94] I denne udgave havde Grunnet fra *Ahnfelts Sangbog* udvalgt følgende tre salmer, hvor der udover gengangeren *Her kommer en fremmed fra fjerne land,* var to nye: *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* og *Just som jeg er – ej med et strå.*[95] Af disse to stod den første salme i Høyers *Aandelige Sange,* og den sidste i Larsens *Aandelige Sange til Guds Børns*

Opbyggelse fra 1856. Ud fra en komparativ læsning er det vanskeligt at afgøre, om Grunnet alene har oversat ud fra de svenske tekster, eller han også har kendt Høyers og Larsens oversættelser. Min formodning er, at Grunnet hverken har kendt Høyers eller Larsens oversættelser.

Jens Larsens sanghefter

Indremissionær Jens Larsen[96] udsendte i 1856 sin sangbog: *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse.*[97] Sangbogen indeholdt 34 sange, hvoraf seks stod i *Ahnfelts Sangbog,* herunder *Jeg ved et land af idel lys* og *Just som jeg er – ej med et strå af egen grund at bygge på,* men den eneste af disse, som også stod i Høyers sangbog, var *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim.* Larsen havde i sin udgave tilføjet det vers, der hentyder til forsoningen, men overraskende nok, da han i sin kristendomsforståelse normalt understregede sakramenternes betydning, havde han ikke medtaget det vers, der hentyder til nadveren. Larsens udgave havde seks vers. Det er tydeligt, at både Høyer og Larsen har oversat ud fra Rosenius tekst i *Ahnfelts Sangbog.* Larsen skriver efter sangen *svensk*, men ingen hentydning til Høyers sanghefte. I første vers skriver Høyer *Jeg er Fremmed, jeg er en Pilgrim,* mens Larsen skriver *Jeg er Fremmed, jeg er en Pillegrim.* Teksten i sidste vers i den svenske tekst lyder *Hulde Herde, blott ett jag beder.* Høyer oversatte *Gode Hyrde...,* mens Larsen oversatte *Huldtro Hyrde...* Andre forskelle kunne nævnes, som gør, at det er usikkert, hvorvidt Larsen har kendt og brugt Høyers oversættelse, da han udsendte sin første udgave af *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse.*

I 1859 udsendte J. Larsen *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse,* som han kaldte "5th forøgede Oplag" med 77 sange.[98] Udover førsteudgavens seks sange fra *Ahnfelts Sangbog* indeholdt sangheftet yderligere syv sange fra *Ahnfelts Sangbog.* Dog er det korrekte tal nok snarere seks sange fra *Ahnfelts Sangbog* og så præst i Brødremenigheden i Christiansfeld Niels Johannes Holms (1778-1845) salme *Hvor salig er den lille folk,* som ganske vist også står i *Ahnfelts Sangbog,* men når Larsen efter den skrev Holm og ikke "svensk", har han sikkert fundet sangen i en dansk udgave. En af de nye sange i den udgave var Rosenius' *Med Gud och Hans wänskap, Hans Anda och Ord,* som Larsen oversatte *Med Gud i hans samfund med Aand, daab og Ord.* Ved den oversættelse understregede Larsen sin sakramentale kristendomsforståelse.

Larsen nævnte fortsat intet om Høyers sanghefte, men skrev "svensk" efter de nye sange fra *Ahnfelts Sangbog.* Dog er der et overbevisende indicium for, at Larsen i 1859 har kendt Høyers sanghefte. I Rosenius' sang *Jeg har en ven, så tro, så mild, så yndig* med syv vers, havde Høyer digtet et ekstra vers af samme længde som de syv vers i Rosenius sang. Disse otte vers havde Høyer samlet i fire dobbelt så lange vers ved løbende at samle to korte vers i et langt vers. Da Larsen bragte *Jeg har en ven, så tro, så mild, så yndig* bragte han Høyers ekstra vers med præcis Høyers ordlyd; dog delte Larsen de fire lange vers i Høyers udgave af sangen i otte korte vers, så sangen i Larsens udgave bestod af Rosenius' syv vers og Høyers nye tildigtede vers.

I 1862 udsendte Larsen *Aandelige Sange til Guds Børns Opbyggelse* i det han kaldte "6th forøgede Oplag", der imidlertid indeholdt de samme 77 sange som det tidligere oplag.

Ahnfelts Sangbog på norsk

Emilia Ahnfelt-Laurain (1832-1894)[99] begyndte at oversætte Ahnfelts sanghefter til norsk, efterhånden som de udkom på svensk. Norsk skriftsprog var dengang næsten identisk med dansk. I 1858 blev de første fire hefter med sangnummer 1-45 udgivet på norsk.[100] Derefter fortsatte provst Christian Sigismund Dick (1815-1882) oversættelsesarbejdet, idet han begyndte med at gennemse og sprogligt rette de sange, der var oversat af den svenske præstefrue, hvorefter han oversatte og udgav Ahnfelts hefter på norsk parallelt med, at Ahnfelt udgav nye svenske hefter, så han i 1877 kunne udsende den komplette *Ahnfelts Sangbog* på norsk samtidig med, at Ahnfelt udsendte sin komplette sangbog på svensk.[101] I en nekrolog over Ahnfelt stod i 1883, at *Ahnfelts Sangbog* allerede var meget udbredt i Danmark, og salget var stigende, idet der i løbet af en måned i 1883 var blevet solgt ca. 500 eksemplarer fra H.A. Jensens boghandel i København.[102]

Ahnfelts Sangbog i Luthersk Missionsforening (LM)[103]

Man må formode, at man i de danske rosenianske forsamlinger i de første år har sunget efter Ahnfelts svenske hefter, som han medbragte på sine møderejser. Da Ahnfelts hefter blev oversat og udgivet på norsk, og især da *Ahnfelts Sangbog* var trykt på norsk i 1877, brugte man den i LM, ligesom den blev spredt i Danmark.[104] Efter at *Ahnfelts Sangbog* havde fået indpas i Danmark, blev den også oversat og udgivet på tysk.[105]

I 1910 udgav man i LM et tillæg til *Ahnfelts Sangbog* på 122 sange og salmer, men samlet i samme sangbog.[106] Baggrunden var, at ungdomsarbejdet var vokset, så man ønskede flere sange at vælge imellem. I 1927 kom der et nyredigeret tillæg på 310 sange til erstatning for tillægget på 122 sange.[107] Den samlede sangbog bestod så af 510 sange, idet den oprindelige *Ahnfelts Sangbog* blev bevaret som en selvstændig enhed i sangbogen. Tillægget bestod dels af klassiske danske salmer af Kingo, Brorson og Grundtvig, dels af børne- og ungdomssange fx af LM's stifter Chr. Møller (1834-1907),[108] dels af sange af Lina Sandell, der ikke var kommet med i *Ahnfelts Sangbog*, da de først var blevet digtet efter sangbogens udgivelse, og endelig sange fra den engelske vækkelsestradition fx *Klippe du som brast for mig* af den engelske reformerte præst Augustus Montague Toplady (1740-1778), *Tal til mit hjerte om Jesus,* af den amerikanske sangforfatter Fanny Crosby (1820-1915) og *Fortæl det gamle budskab* af den engelske forfatterinde Arabella Hankey (1834-1911). I 1939 fik sangbogen navnet *Aandelige Sange og Salmer.*[109] Da LM's ydre missionsarbejde var stærkt voksende, udgav man i 1949 endnu et tillæg på 14 sange primært omhandlende ydre mission, så sangbogen kom til at indeholde 524 sange og salmer. Eksempler på de nye sange om ydre mission var *O, send os ikke ud alene* af stiftsprovst Jacob Paulli (1844-1915) [nr. 324 i *DDS* 1953] og *Din rigssag, Jesus, være skal* af den norske missionær i Kina Karl Ludvig Reichelt (1877-1952) [nr.361 i DDS 2002].

Men *Ahnfelts Sangbog* har været *sangbogen* i LM indtil 1968, dog siden 1910 med voksende tillæg.

LM's Delegeretmøde vedtog i september 1959, at man i LM skulle foretage en gennemgribende revision af den hidtil brugte sangbog, idet man skulle vurdere, både hvilke og hvor mange sange og salmer en ny sangbog skulle indeholde, hvordan sprogdragten skulle være, og endelig efter hvilke kriterier sangbogens disposition skulle udformes. LM udgav i 1968 Åndelige Sange og Salmer[110] med 620 sangnumre og dermed forsvandt navnet *Ahnfelts Sangbog* formelt fra LM's sangbog, men reelt kom de fleste af dens sange med i den nye sangbog, som indeholdt 21 sange af Rosenius, 89 sange af Lina Sandell og 19 sange af andre forfattere fra *Ahnfelts Sangbog.*[111] Af sangbogen fra 1949 med *Ahnfelts Sangbogs* 200 sange og 324 numre fra tillæggene fjernede man ved revisionen omkring 100 af de mindst brugte sange og tilføjede cirka 200 nye sange. Der var otte salmer af Luther og de klassiske salmeforfattere Kingo, Brorson og Grundtvig blev alle tre stærkere repræsenteret end hidtil med 11 sange af Kingo, 56 af Brorson, hvoraf flere var oversættelser, oftest af tyske pietister; og endelig 50 af Grundtvig, hvoraf flere var oversættelser både fra oldkirken fx *O du Guds Lam! med korsets skam,* fra tidlig middelalder *På Jerusalem det ny* og fra senmiddelalderen *Krist stod op af døde i påske-morgenrøde!* og af Luther *I dødens bånd vor frelser lå* og *Nu fryde sig hver kristen mand.* Der var flere nye sange af forfattere fra LM's egne rækker, fx Chr. Møller og Møllers jævnaldrende bornholmeren Lorents Peter Elleby (1844-1920).

I 1993 udgav LM Åndelige Sange og Salmer i ny udgave med 665 sange,[112] som indeholdt 19 sange af Rosenius, 100 sange af Lina Sandell og 20 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*
Arven fra *Ahnfelts Sangbog* var fastholdt med en svag tilbagegang i antallet af Rosenius' sange, men til gengæld en større stigning af Lina Sandells sange. Der var ti salmer af Luther, og det samlede antal af salmer af Kingo, Brorson og Grundtvig var totalt forøget med to, men der var en ret stor fremgang af salmer af Grundtvig, der havde erstattet de mest pietistiske af Brorsons salmer, der var gået tilbage med ca. 20%. Den nye udgave af *Åndelige Sange og Salmer* var især forøget med børne- og ungdomssange samt sange om ydre mission.

Ahnfelts Sangbog i Evangelisk Luthersk Missionsforening (ELM)[113]

Efter at ELM var dannet i 1889-1892 blev *Ahnfelts Sangbog* også den nye forenings sangbog.[114] Det var den indtil 1965, da den blev erstattet af ELM's nye sangbog *Evangelisk Luthersk Sangbog* med 625 sange.[115] ELM afskaffede *Ahnfelts Sangbog,* men videreførte i sin nye sangbog samtlige sange fra *Ahnfelts Sangbog* med et par undtagelser. Man bragte ikke Lina Sandells oversættelse af Grundtvigs påskesalme *Tag det sorte kors fra graven,* ligesom man ikke bragte Grundtvigs originale salme. Derimod bragte man Lina Sandells oversættelse af Grundtvigs *At sige verden ret farvel,* men alene under hendes navn og præsenteret *O, Jesus, værn du om min sjæl.* Samtidig forøgede man antallet af Lina Sandells sange med 35. Derudover kom de allerfleste nye sange fra Anders

Nilssons,[116] Engelkes[117] og Sankeys[118] sangbøger, og fra de herrnhutiske sangbøger *Sions Sånger* og *Sions Nya Sånger* og endelig nogle sange fra Bibeltrogna Vänners sangbog. Fra Sankeys sangbog kom der flere sange med fra den engelske vækkelsestradition. Desuden var der nogle sange af den bornholmske fabrikant og sangforfatter Christian Leegaard Wolffsen og andre sange fra *Wolffsens Sangbog*. Endelig var der 14 salmer af Luther og adskillige salmer af Kingo, Brorson og Grundtvig. Brorsons sange i *Ahnfelts Sangbog* blev bragt i den danske salmebogs ordlyd. Dog ikke ukritisk. I ELM ønskede man ikke i sin sangbog det sidste vers i Brorsons vækkelsessalme *Ak, vidste du, som går i syndens lænke* med ordlyden: Ak, kunne du – du kunne, om du ville – dog gribe ret Guds milde hjerte fat, nu kan det ske, nu, før det er for silde, det mørkner alt mod evighedens nat. Ak, hvilken glæde Jesus fik, om du begyndte nu i dette øjeblik!

ELM var i sin teologi og forkyndelse stærkt præget af Luther, også Luthers lære om den trælbundne vilje. I ELM forstod man det pågældende vers af Brorson som udtryk for en vis semipelagianisme, hvor frelsen i sidste ende blev gjort afhængig af menneskets aktive medvirken i frelsens modtagelse.

I 2001 udgav ELM *Syng for Herren*[119] med 663 sange, som indeholdt 23 sange af Rosenius, 125 sange af Lina Sandell og 28 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog*. Adskillige af de svenske sange fra 1965-udgaven blev erstattet med børne- og ungdomssange, sange om ydre mission, samt nogle sange fra den engelske vækkelsestradition. Der var 17 salmer af Luther, og klassiske danske forfattere Kingo, Brorson og Grundtvig var repræsenteret med 10, 42 og 29. Totalt set mindede ELM's sangbog fra 2001 meget om de to sangbøger, LM havde udsendt i 1968 og 1993.

Ahnfelts Sangbogs virkningshistorie

I dette afsnit skal fokuseres på, hvilke og hvor mange sange og salmer fra *Ahnfelts Sangbog*, der har vundet blivende plads i forskellige salme- og sangbøger i dansk kirkeliv. Dog er der også inddraget nogle sange af Lina Sandel, der er digtet efter udgivelsen af *Ahnfelts Sangbog*.[120]

De danske sangbøger

1. I *Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig ("Nordslesvigsk Salmebog")*[121] står for første gang en salme af Rosenius i en dansk salmebog *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim*[122] med seks vers. Salmen kom med i Larsens version. I forhold til den svenske tekst manglede verset om "lammets måltid". Salmen begyndte *Jeg er fremmed, Jeg er en Pilegrim*. Den svenske formulering *Hulde Herde*, som i Larsens version lød *Huldtro Hyrde* blev til *Fuldtro Hyrde*.

2. I *Den Sønderjydske Salmebog* autoriseret 12. december 1925 indgår salmen *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* uændret, idet man stadig skrev *Jeg er en Pilegrim*.

3. I *Den Danske Salmebog (DDS)* autoriseret 25. februar 1953 indgår salmen: *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* uændret fra *Den Sønderjydske Salmebog*, dog med den nye retskrivning og *Pilegrim* er blevet til *pilgrim*.

Ny var derimod *Rosenius Ængstede hjerte, op af din smerte.*[123] Den er blevet betegnet som Rosenius' mest "rosenianske" sang. Rosenius levede ikke under en skyfri himmel. Han var præget af en meget stærk syndsbevidsthed og havde tilbøjelighed til depression. Det skyldtes givetvis en depression, at han aldrig kom rigtigt i gang med det teologiske studium.[124] Men når himlen var mørkest for Rosenius, oplevede han, hvordan solen brød igennem. Det er denne sang et eksempel på, som på en klar måde udfolder den lutherske sentens *simul justus et peccator*, som betyder, at det kristne menneske i dåben og troen på Kristus på en og samme gang er retfærdig i Kristus, men samtidig en synder i sig selv.

4. I *DDS* autoriseret 29. juli 2002 indgår salmerne *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* og *Ængstede hjerte, op af din smerte* fra *DDS* 1953.
Ny er salmen *På nåden i Guds hjerte, som Jesus købt os har.*[125] Salmen beskriver i et nærværende og eksistentielt sprog usikkerheden ved at lægge egne følelser og erfaringer til grund for sin frelse og peger i stedet på det sikre fundament lagt i Jesu død og opstandelse, som man i dåben har fået del i.

5. I *DDS* fra 1953 står for første gang en salme af Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare.*[126]

6. I *DDS* fra 2002 kom salmen *Ingen er så tryg i fare* uændret med fra *DDS* 1953.

Ahnfelts Sangbog i IM [127]
1. I 1863 udgav IM et salmebogstillæg,[128] der i 1868[129] blev udvidet, hvor et af de nye numre var *Jeg er fremmed, jeg er en Pilgrim* af Rosenius.

2. I 1892 udsendtes en foreløbig udgave af *Hjemlandstoner* med 112 sange udarbejdet af præsterne H.I.F.C. Matthiesen og C. Asschenfeldt-Hansen. Sammen med stifteren af Kirkens Korshær H.P. Mollerup udsendte de tre præster i 1895 den endelige, stærkt udvidede *Hjemlandstoner*[130] med 671 sange. Den sangbog var ifølge professor, dr. theol. Kurt Larsens (f.1955) bog *En bevægelse i bevægelse* til IM's 150 års jubilæum meget engelsk-amerikansk i sin orientering, som han beskrev med ordene: "sangenes hovedtema var religiøse erfaringer af omvendelse og nyt liv, kristendom for enkeltpersoner, beskrevet med inderlighed og følsomhed".[131] Samtidig indeholdt den nye *Hjemlandstoner* 39 sange fra *Ahnfelts Sangbog* hovedsagelig af Rosenius, herunder de tre salmer som senere kom med i *DDS* 2002, og af Lina Sandell; desuden fire sange af Lina Sandell skrevet efter at *Ahnfelts Sangbog* var færdigredigeret i 1877. Det var vækkelsessange, hvis omdrejningspunkt var Kristi fuldbragte frelsergerning.

3. I 1910 blev *Sangbog*[132] officielt udgivet af IM med forord af formanden stiftsprovst Frederik Zeuthen (1837-1915). Den indeholdt 459 sange, hvoraf fire var af Rosenius, herunder de tre som senere kom med i *DDS* 2002, og 15 af Lina Sandell og yderligere tre sange fra *Ahnfelts Sangbog*.

4. Kort efter udgav IM *Den lille Sangbog*[133] med 124 sange, hvoraf fire var af Lina Sandell.

5. Da en stor del af de udenlandske oversættelser fra *Hjemlandstoner* 1895 var udeladt i *Sangbog* fra 1910, lavede man i 1918 et tillæg for at råde bod på det savn, man havde efterladt.[134] *Sangbog* 1918 indeholdt 604 sange og blev brugt frem til 1953. Den havde fire sange af Rosenius, der var de samme som i *Sangbog* 1910, og 25 af Lina Sandell samt yderligere to sange fra *Ahnfelts Sangbog.*

6. I 1950 udsendte IM i København[135] et sanghefte med 39 sange med titlen *Mød ham med sang. Ældre og nyere vækkelsessange* med seks sange af Lina Sandell.

7. I 1953 kom den nye udgave af *Hjemlandstoner,* der ifølge K. Larsen havde "færre af de anglo-amerikanske sange, mens de tre store danske salmedigtere vandt frem".[136] Den nye *Hjemlandstoner* havde 680 sange, hvoraf fire var af Rosenius, herunder de som senere kom med i DDS 2002, og 28 af Lina Sandell, og yderligere en sang fra *Ahnfelts Sangbog.*

8. I 1989 udkom *Hjemlandstoner* i en revideret udgave med 697 sange.[137] Den havde seks sange af Rosenius, 29 af Lina Sandell og yderligere to sange fra *Ahnfelts Sangbog.* De nye af Rosenius var *Vig ej fra mit hjerte åndens armods smerte*[138] og *Du kan ikke tro, o, men kære, så hør.*[139] Endelig var *Med Gud og hans venskab*[140] også ny, men sangens sidste vers var en selvstændig sang i *Hjemlandstoner* 1953.[141]

9. IM udgav uden angivelse af årstal sangheftet *Bibel-camping* med 112 sange, hvoraf de seks var af Lina Sandell.

Ahnfelts Sangbog i IM's børne-, søndagsskole- og ungdomsarbejde[142]

1. IM i København[143] udsendte i 1899 *Salmebog for Søndagsskoler og Bibelklasser* med 218 salmer.[144] Den indeholdt Rosenius' *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* og sidste vers af *Med Gud og hans venskab*: *O Jesus, bliv hos os, hvor end vi gå hen* og tre sange af Lina Sandell *Hvad sige de flygtende Timer mig vel?/ Hvad siger de timer, som fløj mig forbi?*[145] *Har du mod at følge Jesus? spørges der så mangen gang*[146] og *Jesus, lad din bange Due.*[147]

2. IM i København udsendte i 1915 *Salmebog for Søndagsskoler og Børnegudstjeneste* med 304 salmer.[148] Af Rosenius *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* samt følgende tre sange af Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare; Hvad siger de timer, som fløj mig forbi?* og *Har du mod at følge Jesus? spørges der så mangen gang.*

3. P. Blomberg og O. Lohse udsendte *Børnenes Lovsang, Søndagsskolesangbog* med 220 sange,[149] som havde Rosenius *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* og Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare.*

4. Udvalget for Børnegudstjenester i Danmark og Søndagsskoleudvalget i København udgav i 1963 *Salmer og Sange for Børnegudstjeneste og Søndagsskole.*[150] Den indeholdt 289 sange, og af Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare; Gør det lidet, du kan, gør det villigt og glad!*[151] og *Lev for Jesus! Det er livet,* der oprindelig var skrevet som en fødselsdagssang til en ung slægt-

ning.[152]

5. IM's udvalg for Børnegudstjeneste, Københavns folkekirkelige Søndagsskoleudvalg, KFUM og KFUK i Danmark udsendte i 1974 *Salmer og sange for børn og unge*[153] med 319 salmer og sange, herunder Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare; Gør det lidet, du kan, gør det villigt og glad!* og *Lev for Jesus! Det er livet.*

6. I 1982 udgav IM's Landsungdomsudvalg *Ungdomstoner* med 145 sange.[154] Sangbogen havde følgende tre sange af Rosenius *Du kan ikke tro, o, men kære, så hør, Med Gud og hans venskab hans Ånd og hans ord* og *Vov kun dig dristelig, tro, hvad Jesus har gjort for dig!* Følgende tre sange var af Lina Sandell *Bliv i Jesus, vil du bære frugt!*[155], *Giv os end en nådestund, o Jesus*[156] og *Jesus for verden hengav sit liv.*[157]

7. I 1988 udgav IM's sangbogsudvalg *Livstegn*[158] med 175 sange, der i forordet blev betegnet som sangbogen til de 11-16-årige. Den havde følgende tre sange af Lina Sandell *Om han kom nu i dag, din Herre og Gud, ville da fra hans åsyn du fly?*[159] *Har du mod at følge Jesus? spørges der så mangen gang* og *Jesus kær, vær mig nær.*[160]

8. IM's Landsungdomsudvalg udsendte 1991 *Ung Sang* med 198 sange.[161] Sangbogen havde følgende tre sange af Lina Sandell *Alle Herrens veje er kun godhed, sandhed, trofasthed,*[162] *Jeg er ej mer min egen, jeg hører Jesus til*[163] og *Om han kom nu i dag, din Herre og Gud, ville da fra hans åsyn du fly?* Desuden Lina Sandells oversættelse *O, om den ild på jord alt brændte, som du, o Jesus, tænde vil!*[164]

Ahnfelts Sangbog i KFUM & KFUK med børnearbejde[165]

1. KFUM's og KFUK's officielle sangbog har været *De Unges Sangbog,* der er udkommet siden 1892. De to første udgaver var skandinaviske med danske, svenske og norske sange redigeret af Vilhelm Beck og den norske stiftsprovst Christian Hall. I sin 3. udgave i 1901 udkom *De Unges Sangbog* som en ren dansk udgave.[166] Den indeholdt 266 sange med *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* af Rosenius og syv sange af Lina Sandell. *De Unges Sangbog* er siden udkommet i en række nye udgaver, den seneste i 1985. Rosenius har været repræsenteret af *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* eller *På nåden i Guds hjerte, som Jesus købt os har,* mens der i hver udgave har været 5-10 sange af Lina Sandell, lidt afhængig af hvor omfattende den pågældende udgave har været.

2. I 1942 udgav KFUK *Syng med,*[167] der havde 213 sange til brug i KFUK's civile pigearbejde. En af sangene var Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare.* Senere udgav Landsforbundet Frivilligt Drenge-Forbund[168] *Danske Drenges Sangbog*[169] med 261 sange, hvor Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare* også var med. Så udgav KFUM- og KFUK-spejderne i Danmark *Den grønne sangbog,*[170] og derefter udkom *Salmer og Sange for børn og unge.*[171] Det bør også nævnes, at KFUK-spejderne i Danmark og KFUM-Spejderne i Danmark udgav *Den Grønne Spejdersangbog* med 457 sange.[172] Nævnes må tillige *300 Sange og Salmer.*[173] Fælles for disse forskellige sangbogsudgivelser er, at man normalt i

dem finder Lina Sandells *Ingen er så tryg i fare.*

Ahnfelts Sangbog i ydre missionsselskaber og andre folkekirkelige organisationer

1. Det Danske Missionsselskab[174] udsendte i 1890 sangbogen *Missions-Salmer og Sange,* som bestod af 92 sange/salmer.[175] En af sangene var af Lina Sandell: *O, Jesus, dit navn er i nøden min klippe, mit grundfaste slot.*[176]

2. Komiteen for de almindelige Ydremissionsmøder udgav i 1910 *Dansk Missions-Sangbog for Hedninge- og Israels-Missionen.*[177] Bogen kom i flere oplag og havde fra *Ahnfelts Sangbog* Lina Sandell *Til komme dit rige, o Herre, vor Gud;*[178] desuden blev det anført, at sangen *O, at i klare Luer brændte* var oversat fra svensk af pastor Vilh. Gregersen (f. 1848), sognepræst i Hornslet, Aarhus Stift.[179]

3. I 1925 udsendte Dansk Missionsraad *Sangbog for Ydre Mission,*[180] som kom i flere oplag, i 1945 i 4. oplag med 241 sange. Der var Rosenius' sang *For Hedningernes Skare, o Gud, vi beder dig*[181] og af Lina Sandell fra *Ahnfelts Sangbog Hvad siger de flygtende timer mig vel?* og *Tilkomme dit Rige, o Herre, vor Gud!* Endelig præsenteres sangen *O, at i klare Luer brændte* her som ukendt til trods for, at den både hvad ordlyd og retskrivning angår var 100% identisk med sangen i den ældre *Dansk Missions-Sangbog for Hedninge- og Israels-Missionen.*

4. I 1935 udsendte P. Helweg-Larsen, Axel Malmstrøm og Thomas Mollerup sangbogen *Annekset, en Menighedssangbog* med 250 sange.[182] Den indeholdt Rosenius' to sange: *På nåden i Guds hjerte* og *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* samt tre sange af Lina Sandell.

5. I 1952 udsendte Indenlandsk Sømandsmission[183] *Sømands Sangbog* i ny udgave med 380 sange.[184] Den indbefattede *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* af Rosenius samt otte sange af Lina Sandell.

6. I 1977 udgav Det Danske Missionsselskab og Dansk Forenet Sudanmission[185] *Ud i alverden, Sangbog for børn og unge.*[186] Sangbogen havde 264 sange, hvoraf følgende tre var af Lina Sandell: *Ingen er så tryg i fare, Bred dine nådes-vinger*[187] og *Lev for Jesus! Det er livet.*

7. I 1988 udsendte Y's Men Region Danmark *Sangbog Region Danmark*[188] med 173 sange, som indeholdt følgende to sange af Lina Sandell *Bred dine nådesvinger* og *Jeg kan ikke tælle dem alle, de tegn på Guds godhed, jeg fik.*[189]

Ahnfelts Sangbog i Kristeligt Forbund for Studerende (KFS)[190]

1. I 1960 udgav KFS *Sangbog,* som bestod af 96 sange på henholdsvis dansk, norsk, svensk engelsk og tysk.[191] Rosenius var repræsenteret med *Hvor jeg går i skove, bjerge, dale*[192] og *På nåden i Guds hjerte, som Jesus købt os har,* og der var 13 sange af Lina Sandell.

2. I 1972 udgav KFS *Kristen Sang,* der indeholdt 278

sange.[193] I *Kristen Sang* var der syv sange af Rosenius og 25 af Lina Sandell.

3. I 1984 udgav KFS *Tillæg til Kristen Sang* med 48 sange.[194] Tillægget havde fire sange af Lina Sandell og sangen *I Himmelen har vi en ypperstepræst.*[195]

4. I 1990 udgav KFS en ny revideret *Kristen Sang*[196] med 338 sange, som havde otte sange af Rosenius og 21 af Lina Sandell. Endelig var der yderligere to sange fra *Ahnfelts Sangbog.*

Samarbejde mellem IM, LM, ELM og KFS

1. Sommeren 1991 besluttede LM's Ungdom (LMU), KFS og IM's Ungdom (IMU) at udgive en fælles ungdomssangbog som tillæg til de respektive hovedsangbøger. Senere sluttede ELM's Ungdom (ELU) sig til projektet. I 1996 blev den første *Fælles Sang*[197] udgivet med 181 sange. Ingen sange af Rosenius, men der er en sang af Lina Sandell *Hvor går du? Hvor går du? O, menneske sig?*[198]

2. I 2002 udkom *Fælles Sang*[199] i en revideret udgave med 185 sange. Den havde *Guds barn jeg er! O salige ro og glæde* af Rosenius.[200] I *Fælles Sang* var også sangen *Jeg behøver dig, o Jesus! Thi jeg har blot synd i mig.*[201]

3. I 2010 udkom *Fællessang*[202] i tredje udgave med 177 sange. Den havde *Guds barn jeg er! O, salige ro og glæde* af Rosenius og *Jeg behøver dig, o Jesus! Thi jeg har blot synd i mig.*

4. I 2017 udkom *Fællessang*[203] i fjerde udgave med 177 sange. Den havde *På nåden i Guds hjerte, som Jesus købt os har* af Rosenius, *Jeg kan hvile ud hos Jesus, når min vandring her er svær* af Lina Sandell og *Nu er min trældom endt, Jesus er min!*[204] af Clara Ahnfelt.[205]

5. I 2001 nedsatte ELM, IM, KFS og LM et udvalg, som skulle undersøge muligheden for at udgive en fælles sangbog. I 2013 udkom *Sange og Salmer*[206] med 772 sange udgivet af de fire foreninger. Sammenlagt var der 1439 forskellige sange i de sangbøger, som *Sange og Salmer* skulle afløse. Sangbogen indeholder 17 sange af Rosenius, 88 sange af Lina Sandell, og 12 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.* Dermed er en forholdsvis stor del af de 200 sange, som *Ahnfelts Sangbog* består af med i *Sange og Salmer.* Det kunne tyde på, at en betydelig del af sangene i *Ahnfelts Sangbog* fortsat vil blive sunget ikke alene i de to roseniske foreninger i Danmark, LM og ELM, men også i IM og i KFS. Men *Sange og Salmer* benyttes tillige til mange menighedsmøder og arrangementer i adskillige folkekirkelige sognegårde. Desuden bruges *Sange og Salmer* i mange af de lutherske valg- og frimenigheder, der er blevet etableret i løbet af de sidste cirka 25 år. Det må formodes, at *Sange og Salmer* i de kommende årtier vil blive den sangbog, som næst efter *Den Danske Salmebog* vil blive brugt hyppigst til gudstjenester i fri- og valgmenigheder, til møder i de forskellige missionsforeninger og i KFS og til diverse former for arrangementer i forskellige folkekirkelige sammenhænge. Dermed vil arven fra *Ahnfelts Sangbog* fortsat være levende i dansk kirkeliv. Denne formodning forudsætter dog, at man til diverse arrangementer fortsat bruger *Sange og Salmer* og ikke erstatter

brugen af den med nye tekster på power point.

Sange og Salmer sammenlignet med sangbøger i LM og ELM samt i Norge og Sverige

1. *Åndelige Sange og Salmer* udgivet i 1968 med 620 sange af LM indeholdt 21 sange af Rosenius, 89 sange af Lina Sandell og 19 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

2. *Åndelige Sange og Salmer* udgivet i 1993 med 665 sange af LM indeholdt 19 sange af Rosenius, 100 sange af Lina Sandell og 20 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

3. *Evangelisk Luthersk Sangbog* udgivet i 1965 med 625 sange af ELM indeholdt 25 sange af Rosenius, 141 sange af Lina Sandell og 78 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

4. *Syng for Herren* udgivet i 2001 med 663 sange af ELM indeholdt 23 sange af Rosenius, 125 sange af Lina Sandell og 28 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

5. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) [207] havde efter oprettelsen i 1856 ikke en egen sangbog. Til møder forskellige steder i landet brugte man forskellige sangbøger. Flere steder sang man efter *Ahnfelts Sangbog.* Andre steder brugte man den svenske salmebog. EFS's første sekretær pastor Bernhard Wadstrøm (1831-1918) samlede i 1859 de sange, der var blevet publiceret i EFS's organ *Budbäraren.* Sangsamlingen indeholdt 222 sange med 19 sange af Rosenius og 61 af Lina Sandell. Men af forskellige grunde vandt den ikke udbredelse. Wadström og Lina Sandell fik så til opgave at redigere EFS's første sangbog. I 1861 udkom *Pilgrimsharpen* med 218 sange. Den vandt udbredelse, selv om den indholdsmæssigt på mange måder lignede Wadströms udgivelse fra 1859, bl.a. med mange sange af Rosenius og især af Lina Sandell. I 1862 udkom *Pilgrimsharpen* i et nyt udvidet oplag med 225 sange.[208]

6. Fra flere sider fremkom det ønske, at EFS skulle have en større sangbog med et bredere udvalg af sange. I 1889 udgav EFS *Sionstoner*[209] med 550 sange fra *Ahnfelts Sangbog, Pilgrimsharpen,* Engelkes, Sankeys og Anders Nilssons sangbøger.[210] Endelig havde man taget et antal salmer med fra *Den Svenska Psalmboken. Sionstoner* havde et stort udvalg af sange af Rosenius og Lina Sandell. I 1906 udgav man et tillæg med 250 sange, så *Sionstoner*[211] kom til at indeholde 800 sange og udkom i oplag efter oplag. I 1925 var sangbogen således udkommet i 415.000 og i 1988 i 863.000 eksemplarer. *Sionstoner* med tillæg indeholdt 14 sange af Rosenius, 160 sange af Lina Sandell og 19 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.* Det bør noteres, at adskillige af de 160 sange af Lina Sandell var digtet efter *Ahnfelts Sangbogs* udgivelse i 1877.

7. I 1972 udsendte EFS en ny udgave af *Sionstoner*[212], hvor man reducerede antallet af sange til 700 med et tillæg på fire sange af Rosenius, som efter redaktionens vurdering egnede sig bedre til læsning end til fællessang. *Sionstoner* indeholdt 15 sange af Rosenius,

81 af Lina Sandell og 13 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

8. I 1937 udgav Bibeltrogna Vänner[213] sin *Sångbok*[214] med 690 sange – 109 salmer hentet fra 1819-års psalmbok og 581 åndelige sange hentet fra *Ahnfelts, Nilssons, Engelkes* og *Sankeys* sangbøger og *Sions Nya Sånger.*[215] Sangbogen indeholdt 21 sange af Rosenius, 144 sange af Lina Sandell og 51 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.* Totalt var der 173 sange fra *Ahnfelts Sangbog.* De fleste af Lina Sandels sange stod i *Ahnfelts Sangbog,* men dertil kom en del sange af Lina Sandell digtet efter udgivelsen af *Ahnfelts Sangbog.*

9. I 1988 udgav Bibeltrogna Vänner[216] *Lova Herren* med 800 salmer og åndelige sange. Dertil var der nogle sange til personlig læsning, Fadervor, den aronitiske og apostoliske velsignelse samt nogle bordbønner. *Lova Herren* har 23 sange af Rosenius og 162 af Lina Sandell. Adskillige af Lina Sandells sange er digtet efter udgivelsen af *Ahnfelts Sangbog.* Endelig har *Lova Herren* 43 sange fra *Ahnfelts Sangbog,* som ikke er forfattet af Rosenius eller Lina Sandell. Det betyder, at de allerfleste sange i *Ahnfelts Sangbog* også var medtaget i *Lova Herren.*

10. I 1947 udkom *Sangboken Syng for Herren* med tillegg med 860 sange udgivet af fire norske missionsorganisationer.[217] *Syng for Herren* indeholdt 7 sange af Rosenius, 43 sange af Lina Sandell og 11 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

11. I 1964 udkom *Sangboken Syng for Herren* i revideret udgave med 896 sange udgivet af otte norske missionsorganisationer.[218] *Syng for Herren* indeholdt 8 sange af Rosenius, 33 sange af Lina Sandell og 8 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

12. 1983 udkom *Sangboken Syng for Herren* i revideret udgave med 924 sange udgivet af ni norske missionsorganisationer.[219] *Syng for Herren* indeholdt 7 sange af Rosenius, 39 sange af Lina Sandell og 4 sange af andre forfattere i *Ahnfelts Sangbog.*

Kristelig Lutheransk Trossamfund
fremtrådte i 1863 som en dansk frimenighed.[220] Til gudstjenesterne sang man efter *Kingos Salmebog.*[221] I de senere år har man til gudstjenester brugt et sanghæfte med 314 sange[222] som tillæg til *Kingos Salmebog.* I hæftet står de tre sange af Rosenius, som findes DDS 2002 samt yderligere *Guds barn jeg er! O salige ro og glæde* og *Med Gud og hans venskab, hans Ånd og hans ord.* Af Lina Sandell var der følgende otte sange *Jeg behøver dig, o Jesus, thi jeg har blot synd i mig, Bred dine nådesvinger, Ingen er så tryg i fare, Jesus for verden hengav sit liv, O Jesus, åbne du mit øje, Kun en dag, et øjeblik ad gangen!*[223], *At begynde med dig, o, min Frelsermand kær,*[224] *Bryd ud, min sjæl med glædeslyd: Mig Jesus hører til!*[225] Desuden Lina Sandells oversættelse[226] *O, om den ild på jord alt brændte, som du, o Jesus, tænde vil!* Endelig indeholdt sanghæftet også *Frydetonen går mod tronen,* nr. 262 i *DDS* 2002.

Den katolske kirke i Danmark

I århundrederne efter reformationen var den katolske kirke så at sige forsvundet fra Danmark. Der er ingen enkelt familie, som er kendt for at have bevaret medlemskab af den katolske kirke gennem århundrederne efter reformationen. Alligevel var der nogle få katolske danskere, der opholdt sig i landet, den mest kendte er Niels Stensen (1638-1686), berømt for epokegørende anatomiske og geologiske forskningsresultater. Fredericia fik bestemte friheder som garnisonsby, således at jøder, calvinister og katolikker kunne udøve deres religion frit, men dog med visse indskrænkninger. Også i København dannedes små katolske menigheder omkring de katolske gesandtskaber. Den religionsfrihed, der blev indført med grundloven 5. juni 1849, gav den katolske kirke mulighed for at vende tilbage til Danmark. Allerede i 1851 "statsanerkendtes" den første katolske præst i København, det vil sige fik ret til at udføre kirkelige handlinger med borgerlig gyldighed.[227]
I Den katolske kirkes *Salme-og Bønnebog*[228] findes ingen salmer fra *Ahnfelts Sangbog.*

Den svenske udvandring og Ahnfelts Sangbog og Lina Sandells sange

I årene 1860-1940 forlod cirka 1,4 millioner mennesker Sverige for at finde sig et nyt land at leve i. De fleste af dem – omkring 1,2 millioner – udvandrede til USA. Denne udvandrings højdepunkt skete i 1880'erne. Mange svenskere sluttede sig til Augustanasynoden, der var oprettet i 1860 og var en organisation af lutherske menigheder, hvor der blev talt svensk, norsk eller dansk. Dog skete der en deling i 1870, så Augustanasynoden blev helt svensk.[229] Augustanasynoden mindede teologisk meget om Evangeliska Fosterlands Stiftelsen (EFS), idet Augustanasynodens første generation af præster for en stor dels vedkommende var blevet uddannet på EFS's missionsinstitut Johannelund.[230] Mange, som udvandrede, havde *Ahnfelts Sangbog* med sig enten som hefter eller den færdige sangbog og sange af Lina Sandell digtet efter udgivelsen af *Ahnfelts Sangbog.*[231] Til gudstjenester og kristelige møder i USA sang man ofte efter *Ahnfelts Sangbog.*[232] Ret hurtigt blev sangene i *Ahnfelts Sangbog* oversat til amerikansk. Det gjaldt især Lina Sandells sange.[233] Mange af de oversatte sange og især af Lina Sandells sange blev sunget i flere reformerte menigheder i USA. Flere af de ikke-lutherske frikirker i Danmark har haft kontakt med og fået inspiration fra søsterkirker i USA. Når der i det følgende undersøges Ahnfelts *Sangbogs* og Lina Sandels sanges udbredelse i de forskellige ikke-lutherske frikirkers sangbøger, kan det være vanskeligt at afgøre, om den pågældende frikirke til sin sangbog har oversat sine sange fra *Ahnfelts Sangbogs* svenske eller norsk-danske tekst eller fra en engelsk oversættelse af Lina Sandells sange.

Baptistkirken i Danmark

er vokset ud af de *Gudelige forsamlinger,* og den 30. oktober 1839 blev den første baptistmenighed i Skandinavien stiftet i København med 11 medlemmer under navnet "Daabsmenigheden i Kjøbenhavn".[234] Med Grundloven af 1849 faldt enhver statskirkelig tvang bort, og hermed var Baptistsamfundet anerkendt som et religionssamfund.[235]

I 1870 fik Baptistsamfundet sin første egentlige fælles salmebog: *Troens Stemme. Salmesamling bearbejdet af Julius Købner.* Den kom i en revideret udgave i 1876, og en ny revideret, tredje udgave i 1895 med 714 sange.[236] Den havde fire vers af Rosenius' sang *På nåden i Guds hjerte* og Lina Sandells sang *Er det sandt, at Jesus er min broder.*[237]

Troens Stemme blev i 1916 afløst af *Salme- og Sangbog for De Danske Baptister,* som kom i andet oplag i 1928.[238] Den havde *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* af Rosenius; dernæst *Har du mod at følge Jesus* med George Frederick Root[239] som forfatter, mens sangen som nr. 138 i *Ahnfelts Sangbog* har Lina Sandell som forfatter; de fire vers i de to sange, hvor der er angivet hver sin forfatter, minder meget om hinanden.[240] I sangen med Lina Sandell som forfatter, er der et ekstra vers formet som en omvendelsesappel. Sangen *Alt som jeg er/Just som jeg er* har Charlotte Elliott som eneste forfatter, mens sangen som nr. 36 i *Ahnfelts Sangbog* er oversat af Betty Ehrenborg-Posse, hvilket tyder på, at *Salme- og Sangbog* ikke har teksten fra svensk, men direkte fra den engelske original. I den engelske original består versene af fire linjer, som i Ehrenborg-Posses oversættelse er blevet til fem linjer. At salmens vers i *Salme- og Sangbog for De Danske Baptister* har fire linjer som den engelske original, bestyrker formodningen om, at den danske salme er oversat direkte fra engelsk. Dernæst havde *Salme- og Sangbog for De Danske Baptister* følgende sange af Lina Sandell *Kun een dag, eet øjeblik ad gangen*; *Har du mod at følge Jesus, hvad det end skal koste dig;*[241] *Lev for Jesus! – Det er livet*; Er *det sandt, at Jesus er min Broder*; *Herre, saml du nu os alle Om dit dyrebare Ord;*[242] *Gør det lidet, du kan, gør det villig og glad!* Endelig havde man det sidste vers i Rosenius sang *Med Gud og hans venskab* som selvstændig sang *O Jesus, bliv hos os, ja bliv hos enhver!*

Salme- og Sangbog blev i 1960 afløst af *Salmebog for de danske Baptistmenigheder.*[243] Den havde følgende sange af Rosenius: *Ængstede hjerte, op af din smerte*; *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim.* Dernæst indeholdt den 10 sange af Lina Sandell. Det var Sandells sange fra *Salme- og Sangbog for De Danske Baptister* med nogle nye. Endelig indeholdt salmebogen fire sange, der tillige står i *Ahnfelts Sangbog,* men *Ahnfelts Sangbog* er næppe kilden, idet den danske tekst er noget forskellig fra teksten i *Ahnfelts Sangbog,* men til gengæld bærer den danske tekst enkelte steder præg af at være oversat fra engelsk.

I 1989 i 150-året for stiftelsen af den første Baptistmenighed i Danmark udkom salmebogen[244] i en revideret udgave med 704 sange, hvor ni af sangene var af Lina Sandell, mens tre af sangene også stod i *Ahnfelts Sangbog,* som imidlertid næppe har været kilden, idet den danske tekst er noget forskellig fra teksten i *Ahnfelts Sangbog,* men til gengæld bærer den danske tekst enkelte steder præg af at være oversat fra engelsk.

.

Baptisterne lagde stærkt vægt på at drive søndagsskolearbejde. På Amager begyndte man for eksempel i 1868 en søndagsskole i et privat hjem, længe førend der var dannet en baptistmenighed.[245] I Baptisternes børne- og ungdomsarbejde har man haft en lang række forskellige salme- og sangbøger i brug gennem årene; eksempelvis udsendte Baptisterne i 1966

børnesangbogen *Syng med os,*[246] der havde følgende to sange af Lina Sandell *Ingen er så tryg i fare* og *Jesus for verden hengav sit liv.*

Når de danske baptister havde adskillige sange af Lina Sandell og også andre sange fra *Ahnfelts Sangbog* med i deres sangbøger, kan det hænge sammen med, at de danske baptister havde tæt kontakt med deres svenske søsterbevægelse, hvor baptistlederen, den forhenværende præst i Svenska Kyrkan, Anders Wiberg (1816-1887) i sin studietid havde været med i kredsen omkring George Scott og også i 1840-1842 havde været redaktør af *MissionsTidning,* hvor han blev efterfulgt af Rosenius. Wiberg bevarede sit venskab med Ahnfelt hele livet og satsede meget på, at især Lina Sandells sange blev flittigt brugt i den baptistiske bevægelse.[247] Samtidig havde de danske baptister også kontakt med deres amerikanske søsterkirke, som kan have bragt dem i kontakt med Lina Sandells sange i amerikansk udgave.

Metodistkirken i Danmark

begyndte med, at Christian Willerup (1815-1886), født i København, hvor han tog en handelsuddannelse og ville være forretningsmand, rejste til Amerika for at supplere sin handelsuddannelse. I USA kom han i forbindelse med Metodistkirken, blev omvendt og lægprædikant i menigheden. I 1845 rejste han tilbage til Danmark. Under sit besøg holdt han møder i private hjem, hvor han prædikede og fortalte om metodismen. Ved disse møder mødte han Laura Marie Møller, som han giftede sig med. Efter bryllupet i 1846 rejste ægteparret til USA, hvor han blev engageret i missionsvirksomhed blandt de indvandrede skandinaver. I 1856 blev Willerup sendt til Norge, hvor metodismen var i hurtig vækst og havde brug for en dygtig leder. I 1858 kom han til København, og den 8. august holdt han den første metodist-gudstjeneste på dansk grund. Willerup var en folkelig vækkelsesprædikant med betydelig gennemslagskraft. Den 10. januar 1859 stiftede 15 mennesker den første metodistmenighed i Danmark.[248] Metodistkirken blev ved kgl. resolution af 22. september 1865 et af staten anerkendt trossamfund[249] og udgav i 1923 *Sangbog,*[250] som havde følgende to sange af Rosenius *Hvor jeg går i skove, bjerge, dale* og *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim.* Af Lina Sandell var der otte sange og derudover yderligere to sange fra *Ahnfelts Sangbog.*

Syvende Dags Adventistkirken i Danmark

blev stiftet af John G. Matteson (1835-1896).[251] Han var født på Langeland, men udvandrede som 20-årig til USA sammen med sin familie. I USA blev han omvendt i 1859, sluttede sig til baptisterne, blev døbt og efter uddannelse ordineret som prædikant i 1862. Ved at læse adventistlitteratur blev han draget mod bevægelsen, sluttede sig til den og oprettede den første menighed af syvende dags adventister i Chicago. Den første dansk-norske adventistsangbog *Bibelske Salmer og Lovsange* blev redigeret og udgivet af Matteson i USA i 1868.[252] Med støtte af generalkonferencen rejste Matteson tilbage til Danmark og begyndte i 1877 sin missionsvirksomhed. 14 dage efter Mattesons ankomst til Danmark blev den første adventistsalmebog i Danmark udgivet med titlen *Bibelske Salmer og Lovsange til Aandelig Opbyggelse.*[253] Den var dateret den 20. juni 1877. Det var en sal-

mebog med 71 salmer, der byggede på Mattesons udgivelse fra 1868.[254] I de følgende år udvidedes sangbogen flere gange, hvor det i forordet til udvidelsen i 1881 omtales, at man blandt andet havde hentet tekster i *Ahnfelts Sangbog,* indtil man i 1896 udgav *Bibelske Salmer og Lovsange. En Samling af religiøse Sange med firstemmige Melodier til Aandelig Opbyggelse,* med 840 salmer.[255] Den kom i ny og omarbejdet udgave i 1924 med 834 salmer og i nyt oplag 1940.[256] Rosenius var repræsenteret med følgende to sange *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* og *Hvor jeg går i skove, bjerge, dale;* Lina Sandell med seks sange og yderligere seks sange fra *Ahnfelts Sangbog.*

I 1960 udkom en ny udgave med 508 sange under titlen *Salmebog.*[257] Rosenius var repræsenteret med *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim,* Lina Sandell med fire sange og yderligere fem fra *Ahnfelts Sangbog.* I 2007 kom *Salmebogen*[258] i et nyt oplag, hvor Rosenius var repræsenteret med *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim,* der var syv sange af Lina Sandell og yderligere tre sange fra *Ahnfelts Sangbog.*

Syvende Dags Adventistkirken har altid lagt vægt på børne- og ungdomsarbejde, herunder at udgive ungdomssangbøger. Det skete i 1941 med *Adventungdommens Sangbog* indeholdende 338 sange.[259] Den havde medtaget fem af Lina Sandels sange. Den blev genoptrykt flere gange fx i 1948[260] og i 1955.[261] Adventistkirken har også investeret tid og ressourcer i at udarbejde melodibøger. Det skete fx i 1975.[262] I 1989 udgav man med titlen *Vi har et håb* en ny sangbog med 151 sange og tilhørende melodier herunder becifringer til guitar-akkompagnement.[263] Den havde to sange af Lina Sandell *Bred dine nådesvinger* og *I den stille aftenstund.*

Det Danske Missionsforbund
blev stiftet den 3. juni 1888 i Ålborg ved en sammenslutning af forskellige vakte kredse,[264] men havde allerede i 1885 udsendt den første sangbog under navnet *Evangeli Basun.* Den er siden blevet revideret i 1896, 1935, 1954 og i 1976.[265] I 1954 ændredes navnet til *Salmer og Sange,* som i 1976 indeholdt 614 salmer og sange samt 44 kor.[266] Af de 614 sange var der af Rosenius *Hvor jeg går i skove, bjerge, dale,* der var 13 sange af Lina Sandell og yderligere to sange fra *Ahnfelts Sangbog.*
I 1923 udsendte Det Danske Missionsforbund *Salmer og Sange* med 191 sange til brug ved forskellige møder.[267] *Sange og Salmer* havde følgende to sange af Rosenius *O Jesus, bliv hos os, ja bliv hos enhver!* som er sidste vers i sangen *Med Gud og hans venskab, hans Ånd og hans ord* og *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim,* mens *Sange og Salmer* havde fire sange af Lina Sandell. Dernæst *Evangelietoner*[268] med 150 sange med fire sange af Lina Sandell, desuden *Børnenes Lovsange*[269] med 202 sange med Lina Sandells sang *Ingen er så tryg i fare* og endelig *Salmer og sange,* udvalgt fra *"Evangeli Basun"*[270] med 82 sange, hvor en af dem var Lina Sandells sang *Ingen er så tryg i fare.*

Når Lina Sandell var forholdsvis stærkt repræsenteret i sangbøgerne hos Det Danske Missionsforbund, kan det skyldes, at den danske bevægelse havde tætte forbindelser til sin svenske søsterbevægelse Svenska Missionsförbundet, hvis stifter og mangeårige leder Paul Petter Waldenström (1838-1917) havde været Rosenius' medarbejder og efterfulgt ham som reda-

ktør af *Pietisten*. Selv om Waldenström brød med den rosenianske bevægelse i Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, ønskede han fortsat at fremme brugen af Lina Sandells sange i Svenska Missionsförbundet,[271] jævnfør Svenska Missionsförbundets *Sångbok*.[272]

Frelsens Hær
begyndte sit arbejde i Danmark i 1887.[273] I 1935 udsendte Frelsens Hær *Felttogssange*,[274] der havde 55 sange plus kor. Sanghæftet havde følgende to sange af Lina Sandell: *En stille stund hos Jesus, den jævner livets sti*[275] og *Herre, samle nu os alle om dit dyrebare ord*. I 1969 udkom *Frelsens Hærs Sangbog*[276] i en revideret udgave i forhold til tidligere udgaver. Den indeholdt 608 sange, hvor den ene var *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim* af Rosenius og syv sange af Lina Sandell.

Pinsebevægelsen i Danmark
Thomas Ball Barratt (1862-1940) bragte fra Norge pinsebudskabet til København ved sine besøg i årene 1907-1909.[277] Bevægelsens bærende sangbog har siden ægteparret Anna Larssen og Sigurd Bjørners brud med bevægelsen været *Evangelietoner*,[278] der i 1986 udkom i 7. oplag med 495 sange, hvoraf to var af Rosenius *Hvor jeg går i skove, bjerge, dale* og *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim*, syv af sangene var af Lina Sandell, og yderligere to sange var fra *Ahnfelts Sangbog*.

Den Apostolske Kirke
kom i 1923 til Danmark.[279] Da ægteparret Anna Larssen og Sigurd Bjørner var aktive i Pinsebevægelsen, skabte de sangbogen *Evangeliesangbogen*. Da de brød med Pinsebevægelsen og gik over til Den Apostolske Kirke, tog de udgiverrettighederne til *Evangeliesangbogen*[280] med sig, og den sangbog blev Den Apostolske Kirkes sang- og salmebog, der siden er kommet i en række forskellige udgaver sidst i 1998 med 580 sange, hvoraf fem var af Lina Sandell og yderligere en sang fra *Ahnfelts Sangbog*.

Kristent Fællesskab
Kristent Fællesskab er vokset ud af en bedekreds, hvor nogle mennesker i 1947 begyndte at mødes regelmæssigt for at bede for to af deres venner, der var sygeplejersker, og som var rejst til missionsmarken.[281] Kredsen voksede hurtigt, og med væksten udvidedes formålet. Vennefællesskabet blev til en missionskreds, hvis sigte var at vække til forbøn for Guds riges vækst hjemme og ude, at virke for de kristnes enhed og at yde vejledning til bibelstudium. Kredsens leder, cand. jur. Poul Madsen (1916-2009) begyndte at holde bibeltimer med stigende tilslutning, og kredsen blev kendt under navnet *Hvide Marker* ud fra Jesu ord i Johannesevangeliet kapitel 4 vers 35. I 1955 ændrede man navn til *Kristent Fællesskab*, men betonede til stadighed, at man ikke ønskede at fremtræde som en ny frikirkelig organisation. men som et fællesskab om Kristus alene, åbent for enhver, som ønskede at være med.[282]

Kristent Fællesskab var i sit virke stærkt orienteret mod den engelsk reformerte kristendom, og da Poul Madsen udgav bevægelsens sangbog,[283] var den så domineret af hans egne sange og oversættelser af engelske sange, at der hverken blev plads til Rosenius

eller Lina Sandell og knapt nok til Kingo, Brorson og Grundtvig. Et sangudvalg i Kristent Fællesskab udsendte i 1997 *Evangelisk Sang,*[284] hvor ikke alene engelske vækkelsessange var repræsenteret, men også mange salmer af Kingo, Brorson og Grundtvig, og også 12 sange af Lina Sandell som *Bryd ud, min sjæl, med glædeslyd: Mig Jesus hører; Jeg kan ikke tælle dem alle; Jesus for verden hengav sit liv; Lev for Jesus! – Det er livet; Ingen er så tryg i fare.* Derudover indeholdt *Evangelisk Sang* yderligere tre sange af andre forfattere fra *Ahnfelts Sangbog.*

Evangeliske sangbøger
som er udsendt af en række enkeltpersoner. Det gælder B. Nielsens *Salmer og Sange*[285] med 200 sange, herunder Rosenius *Med Gud og hans venskab, hans Ånd og hans ord* og Lina Sandell *Jeg er ej mer min egen, jeg hører Jesus til; O Jesus, åbne du mit øje, at jeg må se, hvor rig jer er* og *Ingen er så tryg i fare.* Det gælder *Kirkeklokkens Sange*[286] med *Kun en dag, et øjeblik ad gangen!* af Lina Sandell, og J. Jensen-Maar,[287] som udsendte *Fredstoner* med 300 sange. En af sangene var Rosenius' *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim,* dernæst 14 sange af Lina Sandell og yderligere tre sange fra *Ahnfelts Sangbog.*

Spiritistisk Missions Sangbog
udkom i 1950 med 173 udvalgte åndelige sange til brug i spiritistiske forsamlinger.[288] En af sangene var *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim.*

Konklusion

Fra Ahnfelt i 1849 prædikede første gang i Helsingør og sang de sange, han netop var begyndt at samle til sin sangbog, har *Ahnfelts Sangbog* været den dominerende sangbog ved fællessangen i både LM og ELM indtil 1960›erne. Da de to foreninger i 1960›erne udsendte hver sin nye og stærkt forøgede foreningssangbog, indeholdt de nye sangbøger mange sange af Rosenius og Lina Sandell og andre forfattere fra *Ahnfelts Sangbog.* Det gjaldt i udpræget grad ELM. Da de to foreninger en menneskealder senere udsendte hver sin reviderede sangbog, var sangbøgerne fortsat markant præget af arven fra *Ahnfelts Sangbog.* Samtidig havde begge foreninger fået øget syn for både Luthers og Kingo, Brorson og Grundtvigs salmer. Dog havde ELM størst syn for Luther, mens LM havde størst syn for Kingo, Brorson og Grundtvig.

Gennem salmebogen for de dansktalende menigheder i Slesvig og den sønderjyske salmebog fik Rosenius indgang i *Den Danske Salmebog,* hvor han i dag er repræsenteret med tre salmer. Lina Sandell er i salmebogen repræsenteret af *Ingen er så tryg i fare,* mens Venantius Fortunatus' *Frydetonen går mod troen* fra omkring 600 og publiceret i hefte otte i *Ahnfelts Sangbog* 1864 også står i *Den Danske Salmebog.*

Da IM blev stiftet i 1853 sang man en sang af Rosenius, og lige siden har man i IM sunget sange fra *Ahnfelts Sangbog.* Det samme er tilfældet med ydre missionsselskaber og folkekirkelige organisationer. I alle udgaver af *De Unges Sangbog* har *Ahnfelts Sangbog* været repræsenteret. I alle sangbøger brugt i IM's børnearbejde og senere ungdomsarbejde finder man sange fra *Ahnfelts Sangbog.* I de forskellige sangbøger, der bruges af KFUM- og KFUK-spejderne i Dan-

mark og af Landsforbundet Frivilligt Drenge- og Pige-forbund, vil man normalt finde Lina Sandells sang *Ingen er så tryg i fare.* I Grunnets *Psalmebog for Den Evangelisk Lutherske Frikirke* var der i førsteudgaven fra 1856 en enkelt sang fra *Ahnfelts Sangbog* og i tredjeudgaven fra 1863 var der tre sange. *Kristeligt Lutheransk Trossamfund* har til *Kingos Salmebog* udarbejdet et tillæg med adskillige sange af Rosenius og Lina Sandell.

I hovedsangbøgerne i de større ikke-lutherske frikirker i Danmark er *Ahnfelts Sangbog* i flere tilfælde repræsenteret med adskillige sange af Lina Sandell og en eller to sange af Rosenius. Har den pågældende frikirke udgivet en ungdomssangbog eller et mindre sanghefte, vil man normalt altid finde Lina Sandells *Ingen er så tryg i fare,* og i flere tilfælde også en eller to sange fra *Ahnfelts Sangbog.* Dog er der en undtagelse. I Den katolske Kirkes salmebog findes ikke spor af *Ahnfelts Sangbog.*

Da IM, LM, ELM og KFS i 2013 udsendte deres fælles sangbog *Sange og Salmer,* var *Ahnfelts Sangbog* og især Lina Sandell så stærkt repræsenteret, at det kun overgås af en skandinavisk sangbog, som bruges i dag, og det er *Lova Herren* udgivet af den meget roseniansk organisation Evangelisk Luthersk Mission – Bibeltrogna Vänner.

Flemming Kofod-Svendsen
Født 1944 på Bornholm. Generalsekretær i KFS 1970-77. Sognepræst i Birkerød sogn nov. 1976-jan.2011. Medlem af Folketinget 1984-94 og 1998-2001. Medlem af Europarådet 1998-2001. Boligminister 1987-88 og 1993-94. 1993-94 tillige minister for Nordisk Samarbejde og Østersøspørgsmål. Ph.d. 2014 fra Det Teologiske Fakultet København. Har blandt andet skrevet *Bibelens bøger* (2004), *Døden, sorgen, håbet* (2007). *Tro til tiden* (2008). *Teologi og konsekvens* (ph.d.-afhandling 2014). Redaktør af tidsskriftet *pro-Fide* 1971-79 og af *Bibelnøglen* 1995-2003. Artikler i videnskabelige tidsskrifter og kronikker i diverse aviser.

Mailadresse: kofodsvendsen@gmail.com

Noter

1 Holmquist 1933, 202.
2 Holmquist 1940, 27.
3 Andrén 2005, 267; Liedgren 1926, 104.
4 Holmquist 1933, 436-438; Holmquist 1940, 41.
5 Andrén 2005, 267.
6 Pleijel 1935, 26; Montgomery 2002, 160.
7 Pleijel 1935, 26-37; Holmquist 1940, 131-133; Montgomery 2002, 160-163 og 290-300.
8 Liedgren 1946, 247-274; Jarlert 2001, 272-277.
9 Lloyd-Jones 2002.
10 Pleijel 1935, 265; Lövgren 1935, 171-172; Selander 1973, 27-30.
11 Jarlert 2001, 72; Lenhammer 2000, 117.
12 Jarlert 2001, 96.
13 Holmquist 1940, 146.

14 Lenhammar 2000, 29.
15 Holmquist 1940, 148.
16 Pleijel 1935, 272.
17 Angående striden omkring *Sions Sånger* og nærstående sangsamlinger se Dovring 1951.
18 Pleijel 1935, 445.
19 Lenhammar 2000, 251. Lenhammer anførte i sin kirkehistoriske fremstilling, at årsagen til, at *Sions Nya Sånger* var blevet trykt i København, formodentlig havde været, at herrnhutismen i 1770'erne vakte en stærk kritisk opmærksomhed i Sverige.
20 Pleijel 1935, 486.
21 *Ahnfelts Sangbogs* officielle navn var *Andeliga Sånger, dels samlade, dels bearbetade samt utgifna af Oscar Ahnfelt.* I denne artikel bruges det kendte navn i dansk version *Ahnfelts Sangbog.*
22 Jarlert 2001, 159; Imberg 2011, 287. I Liedgren 1926 gives en indføring i svenske salmer og åndelige viser.
23 Westin 1929, 92-115, 665-672; Lodin 1933, 299-302.
24 Westin 1929, 246-264.
25 Ibid. 311-332; Sundkler 1937, 45-50; Lodin 1933, 297-394; Järpemo 1977, 24-27; Jarlert 2001, 115, 133.
26 Westin 1929, 542-543.
27 Moberg 1874, 72-79; om *Pietistens* målsætning og historie Westin 1929, 622-623; Westin 1949, 178-190; Jarlert 2001, 139.
28 Westin 1931a, 9-23; Lodin 1956, 111-112; Jarlert 2001, 115, 137, 152. *The Foreign Evangelical Society* var dannet i 1839 med det formål at understøtte begyndende vækkelsesbevægelser i Europa. Dets formål var netop at drive mission blandt de frafaldne kristne folk i Europa, men ikke drive hedningemission (Westin 1929, 628). I foråret 1849 blev *The Foreign Evangelical Society* sluttet sammen med et par andre selskaber. Det nye selskab fik navnet *The American and Foreign Christian Union.* Formålet var det samme som det oprindelige selskab. Selskabet var grundlagt på en alliancebasis som *Evangelisk Alliance*, men især repræsentanter for den presbyterianske kirke prægede *The Foreign Evangelical Society/The American and Foreign Christian Union.* Ansættelsen af Rosenius betød, at han regelmæssigt udarbejdede rapporter om sit arbejde og den åndelige situation i Sverige. Rosenius sendte rapporterne til Scott, der sørgede for, at de blev oversat til engelsk. Når Scott sendte de oversatte rapporter til *The Foreign Evangelical Society/The American and Foreign Christian Union*, skrev han tillige et følgebrev, hvor han i meget positive vendinger omtalte Rosenius' overordentlig store betydning for den åndelige vækkelse i Sverige. Både Rosenius' rapporter og Scotts anbefalingsbreve blev trykt i bevægelsens blad. Det amerikanske selskab udsendte årlige redegørelser, som også omtalte "missionen i Sverige" og "missionæren" C.O. Rosenius. Hans virksomhed blev altid lovprist, og det fremgik tydeligt, at amerikanerne var overbevist om, at de havde en overordentlig god "missionær" i Sverige, og de følte altid, at de fik fuld valuta for de penge, de indsamlede til deres mission i Sverige. Med årene blev Rosenius stadig mindre afhængig af den amerikanske understøttelse, idet oplagstallet på især *Pietisten*, men også *Missions-Tidning*, var stærkt stigende, hvilket gav øgede indtægter til udgiveren Rosenius.

29 Moberg 1874, 76; Westin 1929, 550-664.
30 Ibid., 399-403.
31 Rosenius redigerede *Pietisten* fra Scott forlod Sverige i 1842 og til sin død i 1868. Det var især som redaktør af *Pietisten,* der i 1860'erne fik flere end 10.000 abonnenter, at han fremtrådte som nyevangelismens åndelige leder, idet abonnenterne af *Pietisten* lånte bladet til venner og bekendte, så bladet fik en meget stor læserskare; jf. Lenhammar 1981.
32 Om den åndelige sangs betydning for nyevangelismen: Bolander 1954; Elowson 1992; Feldt 1944; Liedgren 1959; Lövgren 1935-1939; Lövgren 1964; Selander 1973; Selander 1980. I denne artikel bruges ordene *salme* og *sang* uden skelnen.
33 Når Rosenius digtede salmer/åndelige sange, tog han ofte udgangspunkt i en ældre salme/åndelig sang, som han oversatte/gendigtede og som regel også bearbejdede og udvidede.
34 Harling 2003; Lövgren 1965; Nilsson 1985; Riiber 1956; Rinman 1932; Storckenfeldt 1906; Sundgren 1980; Valen-Sendstad 1995; Walter 2013.
35 Da sangbogen *Pilgrimsharpan,* samlet af B. Wadström, udkom i 1861, udtalte Rosenius: "Ingen kan synge om den frie nåde som Lina Sandell".
36 Ahnfelt 1884; Ahnfelt 1963; Blomgren 1946; Kaas 2013, 96-180; Lövgren 1966; Persson 1944; Tönnesen 1953.
37 Lövgren 1966, 56.
38 Ibid., 140-158.
39 Persson 1944, 42; Riiber 1947, 210, Tönnesen 1953, 45.
40 Tönnesen 1953, 45-46.
41 *Andeliga Sånger,* 1880 dels samlade, dels bearbetade samt utgifna af Oscar Ahnfelt. 1. hefte i 50. oplag, 12. hefte i 6. oplag. Alle 12 hefter på Utgifwarens förlag, Stockholm. Fra førsteudgivelsen af den samlede *Ahnfelts Sangbog* i 1877 med 12. hefte i 1 oplag og til udgivelsen i 1880 var sangbogen allerede udkommet i 6 oplag. Allerede i 1878 udkom *Andeliga Sånger* utgifna af Oscar Ahnfelt, så de var: Arrangerade för twå, tre eller fyra röster med fullständig text. Det vil sige, at året efter den første samlede sangbog var udgivet i 1877, udkom *Ahnfelts Sangbog* tillige i en udgave med adskilt øverste og nederste halvdel, hvor melodiangivelser stod fortløbende i øverste halvdel og sangene fortløbende i nederste halvdel. Her havde Ahnfelt samlet i en bog alle tidligere udgivne sanghefter og melodihefter. Om anvendelsen af navnet *Ahnfelts Sangbog*: Kirchhoff 1979, 33.
42 De 14 var originale sange af Rosenius, mens de sidste 11 dels var oversættelser og dels bearbejdelser, heraf var den ene bearbejdelse af Agerbek *Uforsagt, vær på vagt.* Her er bearbejdelsen så gennemgribende, at der er tale om en ny salme. I artiklen anføres Rosenius som forfatter også til oversættelser og bearbejdelser.
43 De 91 var originale sange af Lina Sandell, mens de sidste 15 dels var oversættelser og dels bearbejdelser, herunder bl.a. af Brorson og Grundtvig. Men bearbejdelsen af især Grundtvig er så gennemgribende, at der reelt er tale om en ny salme. I artiklen anføres Lina Sandell som forfatter også til oversættelser og bearbejdelser.
44 De tre første salmer af Brorson er oversat til svensk af Johan Michael Lindblad (1817-1893),

provst i Öved, Växjö Stift, som sluttede sig til nyevangelismen.

45 Oversat og bearbejdet af Clara Ahnfelt (1819-1898), gift med Oscar Ahnfelt. I *Ahnfelts Sangbog* har salmen 10 vers.

46 Den svenske oversætter ukendt.

47 Denne salme af Brorson har Lina Sandell udarbejdet to forskellige oversættelser af, der står som henholdsvis nr. 55a og 55b i *Ahnfelts Sangbog.* De to salmer regnes formelt kun som en salme, da der er tale om samme original. Derfor bliver de to alternative oversættelser i den samlede optælling af Sandells oversættelser også kun talt som en oversættelse.

48 Brorson havde oversat og bearbejdet Christian A. Bernsteins (1672-1699) salme *Ihr Kinder des Höchsten! wie stehts um die Liebe?* Lina Sandell oversatte Brorsons tekst til svensk.

49 Koch 1956, 77 (Svane-Sang). Oversat af Lina Sandell.

50 Ibid. 105 (Svane-Sang). Oversætter ukendt.

51 Koch 1953, 287. Oversætter ukendt.

52 *Ahnfelts Sangbog* nr. 20 *O Jesu, din dufwa hon har ingen ro* er digtet af Peter Lorents Sellergren (1768-1843) komminister i Hälleberga, Småland. Sellergren var en ejendommelig og meget veltalende pietistisk vækkelsesprædikant, som digtede adskillige vækkelsessange. *O Jesu, din dufwa* blev digtet kort før, den blev publiceret i *Pietisten* 1842, nr. 10.

53 Koch 1953, 422-424. Lina Sandell havde oversat og bearbejdet Niels Brorsons salme, der igen bygger på *Jesus, Jesus, nichts als Jesus* af Ludämilie Elisabeth (1640-1672), grevinde af Schwarzburg-Rudolstadt, trykt 1673.

54 Oversat og bearbejdet af Lina Sandell. Melodien til Sandells oversættelse præsenteres i melodibogen til *Ahnfelts Sangbog* som ukendt, men melodien er Henrik Rungs klassiske melodi fra 1847 til Grundtvigs salme *Tag det sorte kors fra graven.*

55 Oversat og bearbejdet af Lina Sandell.

56 Sognepræst Hans Agerbæk (1798-1869) var præstesøn. Han havde allerede i sin ungdom lagt afstand til rationalismen og var i sin studietid i nær forbindelse med Grundtvig. Han blev tidligt præget af bibelbrug og fortrolighed med Bibelen, som medførte, at han fik et positivt forhold til de fremvoksende gudelige forsamlinger. Mens Agerbæk var sognepræst i Øster Hæsinge på Fyn, skrev han i 1848 salmen *Uforsagt, vær på vagt! Jesus haver det alt fuldbragt.* Salmen er skrevet som en fødselsdagsgave til hans hustru Marie. Ifølge hans egne oplysninger i et brev skrev han salmen til sin hustru, fordi hun elskede melodien, men savnede ord til den. Agerbæk ville med denne salme både trøste og styrke sin hustru, som i høj grad var lidende på legemet og anfægtet på sjælen. Allerede i oktober 1850 var Agerbæks salme blevet sunget i Roskilde Præstekonvent, og i 1852 var den i brug, dels i *Udvalgte Psalmer til christelig Skolebrug,* udgivet af N. Outzen, dels i P. Rørdams 1852-tillæg til sine egne Mern-Festsalmer. Rosenius oversatte og publicerede sangen i *Pietisten* 1854 nr. 12 med otte vers, dels de seks fra Agerbeks salme og to nye digtet af Rosenius. Salmen – på dansk: *Vov kun dig dristelig, tro, hvad Jesus har gjort for dig!* – kom som nr. 42 med i 4. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1855. Da havde Rosenius forøget sangen med

yderligere to vers, så den var på 10 vers.

57 *Fröjd i höjden* kom med ti vers i 1745 med i *Sions Sånger, Bägge Samlingarne* som nr. 97, der var den første salme under afsnittet *Om Jesu Upståndelse*. Johan Kahl (1721-1746), der var sekretær ved Den Kungl. Kammarrevisionen i Stockholm, og som tilhørte de herrnhutiske kredse i byen, var ansvarlig for, at salmen kom med i *Sions Sånger*. Fortunatus' salme *Pange lingua gloriosi proelium* [på svensk: *Upp, min tunga, att* lovsjunga] blev første gang publiceret i Sverige i *Andeliga Psalmer och Wijsor* 1614, hvor den er en længere passionssalme, som ikke alene behandler Jesu sejrrige opstandelse, men også hans selvudgivende livs og lidelses historie (Lövgren 1964, 199, 335). Ahnfelt har bearbejdet og forkortet salmen fra *Sions Sånger* til seks vers, inden han tog den med som nr. 109 i sit sanghefte nr. 8, som han udgav i 1864. Salmen blev så oversat til norsk af Chr. Dick i 1867. Derfra kom den med i *DSS* 1953 og nænsomt ændret til *DDS* 2002. Mens salmen i *Den Danske Salmebog* er præget af Ahnfelts bearbejdelse af salmen fra *Sions Sångers* opstandelsessalmer, bærer salmen i de svenske salmebøger, fx *Den Svenska Psalmboken*, av konungen gillad och stadfäst år 1937, og *Den Svenska Psalmboken* antagen av kyrkomötet år 1986, med de indledende linjer *Upp, min tunga, att lovsjunga hjälten som på korsets stam för oss blödde, led och dödde som ett skuldlöst offerlamm*, i højere grad præg af også at være en salme om Jesu lidelse og død. Sangens historie er yderst sparsomt fremstillet i både *DDS* 2002 og *Sange og Salmer* 2013.

58 Wexels digtede salmen i 1841 og skrev den første gang i sin søsters poesialbum. Salmen var sikkert ment som en trøst til søsteren, der var enke efter en præst. Den blev i 1845 trykt i *Religiøse Digte*. Den blev optaget i M.B. Landstads Kirkesalmebok med 8 vers. Både i Norsk Salmebog 2013 og DDS 2002 har salmen 7 vers. Rosenius oversatte de oprindelige 8 norske vers til svensk, digtede yderligere 4 vers og publicerede alle 12 vers i *Pietisten* 1848 nr. 12. Alle 12 vers kom med som nr. 11 i første hefte i *Ahnfelts Sangbog* trykt i 1850.

59 Christian Friedrich Richters (1676-1711) tyske tekst *Es glänzet der Christen inwendiges Leben*, som bl.a. Brorson oversatte til dansk, blev af Carl Gustav Österling (d. 1732) oversat og udgivet i 1727 i et udvidet oplag til *Evangeliska läro- och bönepsalmer eller andeliga sånger, öfver alla sön-, fäst- och helgedags evangelier, som hela året genom äro brukelige*. Derfra tog Ahnfelt sangen som nr. 29 med i sit tredje hefte, som han udgav i 1853.

60 I betragtning af hvor flittigt Rosenius citerede Luther i sine opbyggelige artikler, er det overraskende, at han ikke i højere grad inddrog Luthers salmer i *Pietisten*; jf. Flemming Kofod-Svendsen 2017b.

61 *Andliga Sånger, dels komponerede, dels samlade och utgivna av Oscar Ahnfelt. Arrangerade och harmoniserade för Sopran, Alt, Tenor och Bas* av Albert Lindström, organist, fjärde upplagan, 1919, Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.

62 Ahnfelt 1884, 5; Svaabeck 1922, 13, 63-65; Larsen 1943, 38; Lövgren 1966, 36; Kaas 2013, 126.

63 Det første hefte med 12 sange udgav Ahnfelt kort før jul i 1850 (Moberg 1874, 175; Lövgren 1966, 140). De fleste af sangene i det første hefte var hentet fra *Pietisten* og ofte digtet af Rosenius.

64 Kaas: 2013, 136. Vinthers lejlighed lå ikke så langt fra Christians Kirke. I forbindelse med en renovering af området blev Brogade sløjfet i 1938.

65 Som udgangspunkt bringer jeg sangen i nutidig retskrivning, undtagen i de tilfælde hvor der er en særlig pointe i den originale retskrivning. Hvis jeg bragte sangene i deres undertiden meget forskelligartede oversættelse af sangens første linje, ville det kunne være vanskeligt for læseren at gennemskue, hvorvidt der er tale om samme sang, når læseren ikke har adgang til sangens fulde tekst. Sangen *Jeg ved et land af idel lys* er digtet af Rosenius i 1846 med udgangspunkt i en sang af den engelske frikirkepræst Isaac Watts (1674-1748). Rosenius publicerede sangen i *Pietisten* 1846, nr. 12. Denne sang er ofte bragt med følgende begyndelse *Af idel lys jeg ved et land.*

66 Nr. 570 i *DDS* 2002.

67 Vinther 1895, 124.

68 Westin 1931, 50; Lövgren 1966, 140.

69 Jørgensen 1984.

70 Knudsen 1992, 6-7.

71 Sangen kom med som nr. 65 i 6. hefte, som Ahnfelt udgav i 1861.

72 På dette tidspunkt havde Ahnfelt udgivet de første fire af sine sanghefter med i alt 45 sange.

73 Wolffsen 1916 og 1950.

74 Svaabeck 1922, 9-14; Roswall 1985, 69-77; *Missionsvennen* nr. 6, 20. marts 1968, 68. årgang, 102.

75 Svaabeck 1922, 30; jf. Pedersen 2018, 35-38.

76 Svaabeck 1922, 33.

77 Det var nr. 14 i 2. hefte i *Ahnfelts Sangbog* udgivet i 1851.

78 Wolffsen 1916, 32-33.

79 Anonym forfatter 1942, 30-32; Pedersen 2018, 35-44.

80 Sangbogen kom i 1. oplag i 1903 og i 2. oplag i 1906. Kort før sin død i 1924 gav Ancher Wolffsen udgiverrettighederne til sangbogen til ELM i København, som i 1924 genudgav sangbogen, der blev kaldt *Wolffsens Sangbog*, i et udvidet 3. oplag med 168 sange, B. Nielsens Bogtrykkeri, København. I denne udvidede udgave er der udover Wolffsens søndagsskolesange og andre børne- og ungdomssange tillige en række klassiske salmer af Luther, Kingo og Brorson, opbyggelsessange af Rosenius og især af Lina Sandell og tillige herrnhutiske sange af Rutstrøm samt endelig vækkelsessange fra Anders Nilssons, Engelkes og Sankeys sangbøger. Om de tre sidste sangbøger se de senere noter 116-118. Jeg vil gerne takke cand.agro. Thorkil Ambrosen (f. 1947) for oplysningerne om Wolffsens Sangbog. Ambrosen har skrevet artiklen "Fire generationer Wolffsen i perioden 1835-1968 – deres kunstneriske og religiøse eftermæle". Artiklen er antaget til publicering, forventeligt i 2020, hos Bornholms Historiske Samfund i *Bornholmske Samlinger.*

81 Thorngreen 1968, 100; Kaas 2013, 118.

82 Lövgren 1966, 140.

83 Blauenfeldt 1912, 11. Sangen betegnes i en fodnote som: En af Ahnfelts *Sange*, som står i *Hjemlandstoner* nr. 561.

84 Olesen 1996, 205-206.

85 Høyer, Ludvig 1855, *Aandelige Sange*. Frit efter det Svenske, A.F. Høsts Universitetsboghandel, København. Det har ikke været muligt at finde kilder, der har kunnet sandsynliggøre, at Høyer har

hørt Ahnfelt under dennes mødeturne på Bornholm i 1856, eller at Høyer har mødt fabrikant Wolffsen, der arrangerede Ahnfelts møderejse.

86 Sangen var publiceret i *Pietisten* 1844, nr. 9, forfattet af Johan Lindblad og indledningssang til *Ahnfelts Sangbog.*

87 I sangen glæder Agatha Rosenius sig over at have Guds Ord med sig også i de mange opgaver i hjemmet. Sangen blev med 4 vers publiceret i *Pietisten* 1847, nr. 11 og kom som nr. 4 med i Ahnfelts første hefte i 1850.

88 Sankey præsenteres senere.

89 I det nummer af *Pietisten,* hvor Rosenius publicerede *Jeg er fremmed, jeg er en pilgrim,* havde han samtidig en artikel med temaet *Om Påskalammets ätande,* som han indledte med ordene: "Påskalammet skulle ätas. Nya Testamentet talar mycket om både det andeliga och det Sacramenterliga ätandet af Christus".

90 Neiiendam 1980.

91 Kjærgaard 2003, I, 320-321; Kofod-Svendsen 2017a, 30-31. Om den evangelisk-lutherske Frikirke: Michael 1954; Michael 1955; Neiiendam 1958, 287-294; Lyrstrand 2005.

92 *Psalmebog til Brug for den evangelisk-lutherske Fri-Menighed* 1856, samlede af N.P. Grunnet, evgl. luth. Pastor. Trykt i Herahl & Comp.s Bogtrykkeri, Kjøbenhavn.

93 *Psalmebog for den evangelisk lutherske Fri-Kirke* i Danmark 1858, udgivet af N.P. Grunnet, evang. luth. Pastor, anden forøgede Udgave, trykt i S. Oettingers Officin, Østerg. 72, Kjøbenhavn.

94 *Psalmebog for den evangelisk lutherske Fri-Kirke i Danmark* 1863, udgivet af N.P. Grunnet, tredie forøgede Udgave, trykt i S. Oettingers Officin, Gothersg. 41, Kjøbenhavn.

95 Sangen var skrevet af Charlotte Elliot (1789-1871) i 1834 med åbningsverset:

Just as I am, without a plea
but that Thy blood was shed for me,
and that Thou bidd'st me come to Thee,
o Lamb of God, I come.

Sangen blev første gang offentliggjort i 1836 i *Invalid's Hymn Book.* Elliot tilhørte Low Church inden for The Anglican Church, men var ramt af sygdom, så hun ikke havde mange kræfter til et missionerende arbejde. Det bragte hende nogle gange til fortvivlelse, og i sin nød skrev hun denne sang. Sangen er oversat til svensk af Catharina Elisabeth (Betty) Ehrenborg-Posse og publiceret i *Pietisten* 1853 nr. 12 med syv vers. Alle syv vers kom med som nr. 36 i 4. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* trykt 1855.

96 Lindhardt 1981.

97 Trykt paa Udgiverens Forlag af S.J. Berg, Kjøbenhavn.

98 Trykt paa Udgiverens Forlag hos H.G. Brill, Kjøbenhavn.

99 Hun var datter af Oscar Ahnfelts storebror provst Paul Gabriel Ahnfelt (1803-1863; jf. Ahnfelt 1963) og gift med sognepræst Nils Andersson Laurin, Hjärsås, øst for Hässleholm i Skåne.

100 *Aandelige Sange,* samlede, bearbeidede og udgivne af Oscar Ahnfelt. 1. hefte. Oversættelse fra det Svenske ved A.L. Paa Udgiverens Forlag, Skien, 1858. [Denne sangbog bestod af syv hefter med 100 sange. De fire første hefter med i alt 45 sange var alle

oversat af A.L. og udgivet i første oplag i 1858. De følgende hefter var oversat af Chr. Dick og alle trykt i 1865, hvor 5. hefte var 14. oplag, 6. hefte var 9. oplag og 7.syvende hefte var 4. oplag].

101 *Aandelige Sange,* dels samlede, dels bearbeidede samt udgivne af Oscar Ahnfelt. Første hefte. Oversættelse fra det Svenske ved A.L. Femte Oplag. Gennemseet og rettet af Chr. Dick, Paa Udgiverens Forlag, Christiania. Det samme skrives om hefterne 2-4. Hefterne 5-11 er alle oversat af Chr. Dick og udgivet i 1876. Det 11. hefte i 2. oplag, mens fx 8. hefte er i 4. oplag. Alene det 12. hefte er udgivet i 1877 og trykt i første oplag. Lövgren 1966, 48-49.

102 *Mørke og Lys* 1883, 53. *Mørke og Lys* blev fra 1881 udgivet af Chr. Bau (1856-1897) Christiansfeld og H.A. Jensen (1847-1896) København, men blev fra 1898 ELM's officielle organ. H.A. Jensen var født i Norge, men udvandrede til København, hvor han oprettede en kristen boghandel med salg af bibler, salme- og sangbøger samt kristen litteratur.

103 Om LM: Svaabeck 1922; Larsen 1943, Thorngreen 1968; Roswall 1985; Kaas 2013; Toft 2018; Pedersen 2018; Neiiendam 1958, 318-332.

104 Jan Chrillesen (1843-1933), der i 1865 havde hørt Ahnfelt tale på Amager og været med i LM fra begyndelsen, udtalte i: *Missionsvennen* 1933, 17, at i starten sang man *Ahnfelts Andeliga Sånger* på svensk, indtil de blev oversat; Peter Toft: «Tanker fra en sangbogsrevision», *Budskabet* 1993, 56.

105 *Geistliche Lieder von Oskar Ahnfelt nebst einer Auswahl vorzüglicher geistlicher Lieder von verschiedenen Verfassern.* Dritte durchgesehene und vermehrte Auflage, Verlag von Theodor Kordt, Flensburg, 1910. Oversættelsen fra *Ahnfelts Sangbog* til tysk var foretaget af Christian Bau. Dog var ikke alle 200 sange fra *Ahnfelts Sangbog* med i den tyske udgave, idet Bau havde medtaget sange af Luther, af sine egne sange samt sange af enkelte andre forfattere, ligesom han havde valgt en tysk udgave af de sange, der i *Ahnfelts Sangbog* var oversat fra tysk til svensk. Den tyske udgave havde 190 sange. Bau havde den 30. juli 1881 sammen med nogle andre stiftet *Lutherischer Missionsverein zur Förderung des Reiches Gottes,* ligesom han begyndte udgivelsen af foreningens opbyggelige blad *Hirtenstimme.* Det var en følge af, at Sønderjylland efter 1864 var blevet en del af Tyskland, at der blev dannet en tysk udgave af LM. Førsteudgaven af *Geistliche Lieder* er ikke bevaret, så det vides ikke præcis, hvornår den er udkommet. Men ud fra bevarede numre af *Hirtenstimme* og forordet til tredje udgave af *Geistliche Lieder* er førsteudgaven sikkert udkommet i slutningen af 1880'erne.

106 På Delegeretmødet (LM's øverste beslutten-de myndighed) nedsatte man i september 1908 et sangbogsudvalg, hvis kommissorium var at udvælge sange til et sangbogstillæg til *Ahnfelts Sangbog.* Det resulterede i 1910-tillægget, som rummede numrene 201-322; jf. Kaas 2013, 157-175; Toft, *Budskabet,* 1993, 57. Jeg vil gerne takke fhv. generalsekretær i LM, cand.theol. Leif Rasmussen (f. 1938), som har skaffet mig alle relevante arkivalier til fremstillingen af LM's forskellige sangbogsudgivelser. LM's samlede arkiv findes på foreningens sekretariat i Hillerød.

107 I delegeretmødeprotokollen fra sept. 1923 fremgår det, at der blev nedsat et sangbogsudvalg, hvis opgave var at udarbejde et nyt og større tillæg

til *Ahnfelts Sangbog*. Dette sangbogstillæg er blevet behandlet på flere delegeretmøder, hvor det bl.a. er blevet understreget, at sange fra det gamle tillæg kunne blive en del af det nye tillæg.

108 Chr. Møller digtede adskillige sange, men udgav også *Aandelige Børnesange for Søndagsskolen og Hjemmet*, Udgiverens Forlag, Rønne 1876. Det var en søndagsskolesangbog med 100 sange. Der er en begrundet formodning om, at fabrikanten, søndagsskolelæreren og forfatteren af søndagsskolesange Christian Leegaard Wolffsen har assisteret Møller med at redigere søndagsskolesangbogen (Thorngren 1968, 90; Pedersen 2018, 40-42). Adskillige af sangene i Møllers søndagsskolesangbog er forfattet af Wolffsen. Sangbogen udkom i oplag efter oplag med snart over 200 sange og blev brugt i ELM's søndagsskolearbejde frem til 1966 (Kaas 2013, 165). Da LM erstattede den med en ny søndagsskolesangbog, udgav ELM fra 1949 Møllers søndagsskolesangbog.

109 I 1939-udgaven skiftede man til latinske bogstaver og lod samtidig i højere grad sangbogen fremtræde som en helhed uden at være opdelt i *Ahnfelts Sangbogs* 200 sange plus et tillæg. Titelbladet lød nu: "Aandelige Sange og Salmer. Udgivet af Luthersk Missionsforening". Og efter en reference til Kol. 3,16 anføres det: "Sangene nr. 1-200 er oprindelig samlet, bearbejdet og udgivet af Oscar Ahnfelt".

110 *Åndelige Sange og Salmer* 1968, udgivet af Luthersk Missionsforening, Dansk Luthersk Forlag, Hillerød.

111 Om *Ahnfelts Sangbogs* betydning i LM: Larsen 1943, 104-106; Thorngreen 1968, 98-103; Kaas 2013, 99-180.

112 *Åndelige Sange og Salmer* 1993, udgivet af Luthersk Missionsforening, Dansk Luthersk Forlag, Hillerød.

113 Om ELM: Kofoed 1941, Anonym forfatter 1942; Storgaard-Andersen 1992; Jensen 2017.

114 Storgaard-Andersen 1992, 271-272.

115 *Evangelisk Luthersk Sangbog* 1965, Evangelisk Luthersk Missionsforenings Forlag, København. Om *Ahnfelts Sangbogs* betydning i ELM: Storgaard-Andersen 1992, 270-274.

116 Anders Nilsson (1849-1912) voksede op i Skåne i et fattigt hjem, hvor faderen havde et lille landbrug og var landarbejder. Bibelen blev ikke læst i hjemmet. Anders Nilsson fik en ringe skolegang. Ved konfirmationsalderen blev han sat i skrædderlære. Han mistrivedes og udvandrede som 18-årig til USA. Her fik han arbejde på en fabrik, blev omvendt og begyndte senere at studere ved et nyoprettet præsteseminarium *Augustana College*. Studierne blev imidlertid hurtigt afbrudt. I 1876 vendte han tilbage til Sverige og påbegyndte en lægmandsvirksomhed. I 1879 blev han af Västra Skånes Missionsförening kaldet til rejseprædikant og sangevangelist. Den stilling havde han i 33 år til sin død, hvor han både prædikede og sang. Både som prædikant og sanger havde han en stor folkelig gennemslagskraft. Sin teologi havde han fra Rosenius, men han havde en tendens til markante spidsformuleringer. Anders Nilsson digtede åndelige sange og samlede andres sange fra vækkelsestiden, som han i årene 1880-1891 udgav i ni hefter, som han solgte på sine møderejser. I 1891 udkom disse ni hefter i en sangbog med 143 sange. Andet udvidede oplag trykt i Karlshamn 1898 indeholdt 184 sange og

havde titlen *Andliga Sånger samlade och utgifna af A. Nilsson.* Sangene har især vundet udbredelse i foreningen Bibeltrogna Vänner, som i 1920 med samme titel *Andliga Sånger samlade och utgifna af A. Nilsson* udgav et udvidet 3. oplag med 195 sange. I 1923 udgav Bibeltrogna Vänner et 4. oplag med de samme 195 sange og endelig i 1931 et 5. oplag med de samme 195 sange. Nilssons sange vandt også udbredelse i ELM, som allerede i 1894 udgav en dansk udgave med 143 sange; Johansson 1985; Nilsson 1988; Elowsen 1992, 186; Kaas 2013, 163-164.

117 Lægprædikanten Fredrik Engelke (1848-1906) samlede i årene 1871-1875 en sangbog med herrnhutisk anstrøg, som han gav titlen *Lofsånger och andeliga Wisor i nådene.* Mange af sangene havde han selv digtet, og sangbogen blev kaldt *Engelkes Sångbok.* Efter Engelkes død udgav Edv. Johnsson i Hässleholm og C.O. Holm i Ängelholm i 1931 sangbogen med 155 sange i et nyt oplag med titlen *Lovsånger och Andelige Visor Utgivna av Fr. E.*

118 Den amerikanske sangevangelist Ira D. Sankey (1840-1908) sang fra 1871 til den amerikanske vækkelsesprædikant Dwight Lyman Moodys (1837-1899) vækkelseskampagner. Om Moodys åndelige betydning i Sverige (Newman 1938). Sankeys betydning var meget stor. Den er udtrykt med ordene: "Många fingo höra Moody predika därför att de kommit för att höra Sankeys sånger. Och många bereddes genom sången till att mottaga budskapet genom predikan." (Bolander 1954, 230). Sankey samlede sit sangrepertoire i årene 1873-88 i *Sacred songs and solos.* Allerede i 1875 udkom de første hefter på svensk med Sankeys sange (Newman 1938, 374). Svenskeren Erik Nyström (1842-1907), der skiftevis var aktiv i Svenska Baptistsamfundet og Svenska Missionsförbundet, udførte i årene 1875-1881 de oversættelser, der blev mest spredt i Sverige under navnet *Sånger til Lammets lof. Sånger sjungna af Ira D. Sankey.* Den endelige samling fra 1881 indeholdt 262 sange, og hen imod 100 forskellige engelsk-amerikanske sangforfattere var repræsenteret (Bolander 1954, 222-233). Men allerede i 1877 udkom en "Godtköps-upplaga" bestående af seks hefter med 176 sange med titlen *Sånger till Lammets lof.* Sånger sjungna af Ira D. Sankey. Öfwersatta af D:r Erik Nyström, C. A. B. Lundholms förlag, Stockholm.

119 *Syng for Herren* 2001, udgivet af Evangelisk Luthersk Missionsforening, ELM-Forlag, Rønne.

120 I fremstillingen fokuseres dels på hvor mange sange fra *Ahnfelts Sangbog,* primært af Rosenius og Lina Sandell, der er bragt i forskellige salme- og sangbøger, dels fokuseres også i det omfang pladsen tillader det på hvilke sange, der er bragt.

121 Udgivet af det Kongelige evangelisk-lutherske Konsistorium i Kiel i henhold til den fjerde ordentlige Fællessynodes beslutning 1889.

122 Malling 1962, II, 416-419; Kjærgaard 2003,II, 535-536. I det følgende har jeg hentet adskillige oplysninger i Mallings og Kjærgaards værker.

123 Rosenius publicerede salmen i *Pietisten* 1847, nr. 3 med otte vers, som han havde digtet som "Trösteord till Herrens elända" ud fra Es 49,13-16. Alle salmens otte vers kom med som nr. 8 i første hefte i *Ahnfelts Sangbog.*

124 Holmquist 1923, 62-75; Lodin 1933, 119-133, 255-256.

125 Carl Magnus Montin (1721-1798), sognepræst og senere provst i Bollebygd, Sverige, digtede 1753 vers 1 og 2 samt vers 4. Teologisk stod han herrnhutismen nær og forfattede flere hernnhutisk farvede sange. Han tilhørte kredsen omkring retorikprofessoren Magnus Brynolf Malmstedt (1724-1798) i Uppsala, der var nært forbundet med den herrnhutiske vækkelse og var forfatter til en række herrnhutisk prægede åndelige sange. Rosenius bearbejdede Montins 3 vers, tilføjede 5 og publicerede de 8 vers i *Pietisten* 1844 nr. 8. 7 af salmens 8 vers kom med i *Ahnfelts Sangbog*.

126 Lina Sandell voksede op i Fröderyds præstegård i Småland, hvor hendes far var provst med sympati for den begyndende nyevangelisme. Lina Sandell havde som barn en glubende appetit på at læse litteratur og lære sprog, ligesom hun allerede som barn skrev vers og var optaget af religiøse spørgsmål. I 1853 fik Lina Sandell trykt sin første bog (Nilsson 1985, 135). Den udkom anonymt og hed *Andeliga Vårblommer* og var på 72 sider med korte digte. I 1855 udkom den ligeledes anonyme *Andeliga Daggdropper*, der under titlen *Guds barns trygghet* bragte sangen *Tryggare kan ingen vara* med fem vers. I Lina Sandells efterladte papirer findes ældre versioner af sangen antagelig fra årene 1849-1851 (Sundgren & Saue 1980, 38). Sangforfatteren og sangbogsudgiveren Fredrik Engelke bearbejdede og udvidede *Tryggare kan ingen vara* med fem vers og publicerede sin udgave i *Lofsanger och andeliga wisor*, 1973 hefte 4. Lina Sandell godkendte, at han havde ændret " de kristnas lilla skara" til "Guds lilla barnaskara", men hun accepterede ikke Engeltes fem ekstra vers. Den danske nervelæge Peter Didrik Koch (1856-1941) oversatte Lina Sandells fem vers samt yderligere to vers, hvor i hvert fald det ene var fra Engelkes tilføjelse. I den udgave blev sangen trykt i *IM Børneblad* og derefter i en række sangbøger ofte med henvisning til *IM Børneblad*. I de fleste danske sangbøger har sangen syv vers, dog kun seks i nogle. Med syv vers kom den med i *DDS* 1953. Både i *Den Svenska Psalmboken* autoriseret i 1937 og igen i *Psalmboken* i 1986 er kun de fem vers (1-3 og 5-6) medtaget, som Lina Sandell har digtet.

Tragedien i Lina Sandells liv indtraf, da hun som 26-årig så sin far, som hun var nært knyttet til, falde i vandet og drukne for øjnene af hende under en sejlads på søen Vättern. Smerten og tabet af sin far kaldte hendes digterevner frem, jf. Walter 2013. Lina Sandell blev i 1867 gift med forretningsmanden Carl Oscar Berg (1839-1903), der var aktiv inden for nyevangelismen, men tillige politisk aktiv og medlem af den svenske Rigsdag 1876-1884 og igen 1888-1890. I artiklen bruges navnet Lina Sandell, som hun er kendt under.

I 1856 var Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen blevet stiftet som en forening på Svenska Kyrkans lutherske bekendelses grund med den vision at fremme både indre og ydre mission (Levander 1931). Efter at Lina Sandell var blevet kendt som digter og forfatter, ansatte Fosterlands-Stiftelsen hende i 1861 som digter, forfatter og oversætter til især at udarbejde børnelitteratur. Hun var bl.a. redaktør for søndagsskolebladet *Barnens Tidning* 1870-1891 og for julepublikationen *Korsblomman*, ligesom hun blev inddraget i arbejdet med at udgive diverse sangbøger. Lina Sandell digte-

de ca.1700 sange gennem årene, og i begyndelsen af 1880'erne samlede hun alle sine sange, som blev udgivet "L. S.", *Samlade Sånger* I-III, Stockholm 1882, 1885, 1892.

127 Om IM: Blauenfeldt 1912, Holt 1961; Larsen 2011.

128 Kjærgaard 2003, I, 187; jf. Larsen 2011, 82-83.

129 *Psalmer* 1868, udgivne af Kirkelig Forening for den indre Mission i Danmark, 1ste og 2den Samling – 14de gjennemsete Oplag: Trykt hos Claudius Madsen i Middelfart.

130 *Hjemlandstoner* 1902 [1895]. En Samfundssangbog for Guds Folk i Danmark, 10de Oplag, Hovedekspedition: J. Lorenzen, Nyelandsvej 2, Kjøbenhavn.

131 Kjærgaard 2003, I, 188-190; Larsen 2011, 214-215.

132 *Sangbog,* 1911 [1910], udgivet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark, 51.-60-Tusinde, Thor Pontoppidan Siloam V, København.

133 *Den lille Sangbog,* 1916, udgivet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark. Fjerde oplag –31.-40. tusind, O. Lohse, København.

134 *Sangbog* 1941 [1910/1918], udgivet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark, 483.-492. Tusinde, O. Lohses Forlag, København, tillægget indeholdt 142 sange; Larsen 2011, 215.

135 *Mød ham med sang* 1950, Kirkelig Forening for Indre Mission i København.

136 *Hjemlandstoner* 1964 [1953], udgivet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark, 4. oplag, Lohses Forlag, København; Larsen 2011, 288.

137 *Hjemlandstoner* 1989, udgivet af Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark, Lohses Forlag, Fredericia.

138 Denne dybt personlige og selvransagende sang om den åndelige fattigdom er ofte blevet tilskrevet Rosenius, men da Rosenius publicerede sangen med 14 vers i *Pietisten* 1843 nr. 5, meddelte han, at den var indsendt. Det ville Rosenius ikke have skrevet om sin egen tekst i sit eget blad. Nærlæser man teksten i *Pietisten,* finder man flere formuleringer, som man vanskeligt kan forestille sig, at Rosenius har skrevet. Flere har peget på Carl Gustaf Cassel (1743-1866, cand.jur., overdirektør for lant- och sjötullverket, senere lagmand over Västmanland og Dalarna) som den oprindelige forfatter. I et brev af den 18. maj 1849 til den finske åndelige leder Fredrik Gabriel Hedberg (1811-1892) beskrev Cassel sin åndelige udvikling, hvis hovedbudskab var, at han i en periode på ca. 25 år havde været et søgende menneske, hvor han bl.a. havde studeret mystiske og teosofiske skrifter, indtil han ved læsning af Bibelen og Luther havde fået fred i troen på Guds uforskyldte nåde i Kristus (Newman 1931, 132-134). Nærlæser man den sang, som Rosenius havde publiceret i *Pietisten* med Cassels beskrivelse af sin åndelige søgen og udvikling, kan sangen passe godt på Cassels åndelige situation på det tidspunkt, hvor han langsomt begynder at forstå og tilegne sig evangeliets indhold. Dernæst skal man nærlæse *Wik ej ur mitt hjerta, Bittert ljufwa smärta* publiceret i *Pietisten* 1843 med teksten *Wik ej ur mitt hjerta Helsosamma smärta* i sang nr. 2 med 16 vers i første hefte i *Ahnfelts Sangbog* udgivet i 1850. Da springer det i øjnene, at teksten i *Ahnfelts Sangbog*

har en anden åndelig klarhed og dybde, end sangen havde i *Pietisten* 1843.

På Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens hovedkontor Heidenstamsgatan 75 i Uppsala findes i deres arkiv C.O. Rosenius' private udgave af *Pietisten* 1842-1848, signeret af Rosenius Stockholm d. 22. dec. 1848. I denne første udgave af *Pietisten* har Rosenius med sin håndskrift skrevet forskellige kommentarer og rettelsesforslag i marginen til flere artikler i *Pietisten*. Over sangen *Wik ej ur mitt hjerta* har Rosenius skrevet "den senare redigerade sången". Den formulering kunne tyde på, at det er Rosenius, som har redigeret den oprindelige sang. Havde en anden person fx Oscar Ahnfelt redigeret sangen, inden den kom i *Ahnfelts Sangbog,* ville Rosenius givetvis have nævnt personens navn. En sådan redaktionel bearbejdelse kan være årsagen til, at Bernhard Wadström (1831-1918), der var med til at oprette Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen i 1856 og ansat i bevægelsen en årrække, angav Rosenius som forfatter til sangen *Wik ej ur mitt hjerta, Helsosamma smärta,* da han i 1859 udgav sangbogen *Andeliga Sånger.* Det er Wadströms oplysninger, der er baggrunden for, at Rosenius betegnes som sangens forfatter i en række ældre sangbøger. I nyere sangbøger i Sverige og Danmark formodes Carl Gustaf Cassel at være forfatter til sangens originale tekst, der så er blevet bearbejdet af Rosenius. I den norske *Sangboken, syng for Herren* formodes Carl Gustaf Cassel ligeledes at være den oprindelige forfatter, men så hævdes Oscar Ahnfelt at have revideret sangen i 1850. Derefter har Ahnfelts broderdatter, præstefruen Emilia Ahnfelt Laurin oversat sangen til norsk i 1858, hvorefter provst Chr. Dick i 1867 har bearbejdet Ahnfelts Laurins oversættelse.

I en forkortet udgave med seks vers uden forfatterangivelse, men angivet som svensk, kom sangen med i *Hjemlandstoner* i 1895. Derefter gled sangen ud af Indre Missions sangbøger, men kom så med igen i *Hjemlandstoner* i 1989 med otte vers og C.O. Rosenius som forfatter.

139 Sandsynligvis forfattet af Rosenius; sangen kom med som nr. 24 i 3. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1853.

140 Sangen *Med Gud og hans venskab hans Ånd og hans ord* blev publiceret i *Pietisten* 1852 nr. 1. Alle ti vers trykt i *Pietisten* kom med i *Ahnfelts Sangbog* som nr. 18 trykt i 1851. Rosenius' sang står nok i et vist afhængighedsforhold både hvad form og indhold angår til den tyske sang *O, selige Stunden, die Jesus uns schenkt,* som indgår i *Sammlung geistlicher Lieder zum Gebrauch für gläubigen Kinder Gottes, zusammangetragen von verschiedenen Verfassern,* Ludwigsburg 1821 (Lövgren 1964, 8). Sangens sidste vers står i adskillige danske sangbøger som en selvstændig sang.

141 I både *Hjemlandstoner* 1953 og 1989 anføres sangen *Min frelser han lever, o salige trøst* fejlagtigt som en sang af Rosenius. Sangen er skrevet af hofpræst Lars J.P. Nilsson (1866-1951) og udgivet i Kyrklig Sång 1916. Man bemærker, at har en fejl først sneget sig ind i en sangbog, dukker den ofte op i flere andre sangbøger.

142 Petersen 1933, Borregaard 1950; Jensmark 1983, Olsen 2014.

143 Om IM i København: Steen 1915; Holt 1940.

144 *Salmebog for Søndagsskoler og Bibelklasser*

1899, udgivet af Kirkelig Forening for Indre Mission i Kjøbenhavn, femtende Udgave, Bethesdas Boghandel.

145 Sangen er digtet i 1864, trykt i *På vägen hem* i 1864 og kom som nr. 119 under titlen *Hwad säga de flyende timmarne mig?* med i *Ahnfelts Sangbogs 9.* hefte, der blev trykt i 1868.

146 Sangen er trykt i *Fridshälsningar* 1871, serie 6 og kom som nr. 138 med i *Ahnfelts Sangbog* i 10. hefte, der blev trykt i 1872.

147 Sangens udgangspunkt er 1 Mos 8, 8-9 om Noas due og kom som nr. 90 med i hefte 7 i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1863.

148 *Salmebog for Søndagsskoler og Børnegudstjeneste* 1915, udgivet af Kirkelig Forening for Indre Mission i Kjøbenhavn, 9. oplag, Bethesdas Forlag, Kjøbenhavn.

149 *Børnenes Lovsang. Søndagsskole-sangbog* u.å. ved P. Blomberg og O. Lohse, 31.-40. Tusinde, O. Lohse, København.

150 *Salmer og sange* for Børnegudstjeneste og søndagsskole 1963 [1958], udgivet af Udvalget for Børnegudstjenesten i Danmark og Søndagsskoleudvalget i København, Bethesdas Forlag, København.

151 Sangen var trykt i *Stadsmissionären* den 31. oktober 1885 som en kollekttale på vers til en basar til fordel for fattige.

152 Storckenfeldt 1906, 72. Den blev trykt første gang i Lina Sandells *Samlade Sånger* I, 1882.

153 Lohses Forlag, Fredericia.

154 *Ungdomstoner* 1982, Lohses Forlag, Fredericia.

155 Lina Sandell har digtet sangen ud fra Joh 15, 4. Den blev trykt første gang i Lina Sandells *Samlade Sånger* II, der udkom i 1885.

156 Sangen kom med som nr. 172 i 12. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1877.

157 Da Evangeliska Fosterlands Stiftelsen i 1889 udgav sin nye sangbog *Sionstoner,* kom flere af Lina Sandells netop digtede sange med i den sangbog, fx denne sang.

158 Lohses Forlag, Fredericia.

159 Sangen blev trykt til *Korsblommen* 1875 og kom med som nr. 171 i 12. hefte af *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt 1877.

160 Sangen kom fra begyndelsen med i *Sionstoner.*

161 Lohses Forlag, Fredericia.

162 Sangen er udgivet i *Korsblomman* 1869. Den kom med som nr. 185 i 12. hefte af *Ahnfelts Sangbog,* trykt 1877.

163 Sangen blev publiceret i *Budbäraren* 1863 nr. 4, som var Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens officielle organ, der udkom en gang om måneden.

164 Sangen *O dass doch bald Dein Feuer brennte* var skrevet af den tyske præst Georg Friedrich Fickert (1758-1815), der havde studeret teologi i Halle, hvor han havde været plaget af tvivl, som han imidlertid blev ført ud af på en for ham selv uforklarlig måde. Han begyndte sin præstetjeneste med frimodighed. Sangen er skrevet med udgangspunkt i Luk 12, 49 og publiceret i 1812 af Fickert i *Christlichen Wochenblatt.* Sangen er oversat af Lina Sandell til *Ahnfelts Sangbog.*

165 Om KFUK og KFUK: Engberg 1928 og 1944; Gad 1928; Ræder 1933; Olesen 1958; Olesen 1966; Nielsen 2003.

166 *De Unges Sangbog* 1901. Udgivet af Indre Missions Udvalg for kristelige Ynglinge- og Pigeforeninger ved Pastor Vilh. Beck, Cand.theol. Olf. Ricard og Pastor E. With, Thor Pontoppidan, Siloam, V, Kjøbenhavn.

167 *Syng med* 1942. Sangbog til brug i KFUK's civile pigearbejde, De Unges Forlag, Aarhus.

168 Om F.D.F.: Skjøt-Pedersen 1934.

169 *Danske Drenges Sangbog* 1954, udgivet af Landsforbundet Frivilligt Drenge-Forbund, 1. oplag 55.000, Duplex-Trykkeriet, København.

170 *Den grønne sangbog* 1966, udgivet af KFUM- og KFUK-spejderne i Danmark, 5. udgave, De Unges Forlag Unitas Forlag, København.

171 *Salmer og Sange* for børn og unge 1974, udgivet af Indre Missions udvalg for Børnegudstjeneste, Københavns folkekirkelige Søndagsskoleudvalg, KFUM og KFUK i Danmark, Lohses forlag, Fredericia.

172 *Den grønne Spejdersangbog* 1985, KFUK-spejderne i Danmark og KFUM-spejderne i Danmark, Spejderforlaget, København.

173 *300 Sange og Salmer* til alle dagens timer 1970, udgivet af P. Aage og H. Høyer-Nielsen, 9. udgave. 4. oplag, Jul. Gjellerups Forlag, København.

174 Om DMS: Løgstrup 1907; Bundgaard 1935 og 1942; Madsen 1946; Græsholt 1971.

175 *Missions-Salmer og Sange* 1890, udgivne af det danske Missionsselskab. Andet Oplag. I Kommission hos Bethesdas Boghandel, Kjøbenhavn.

176 Denne sang blev skrevet kort tid efter, at Lina Sandell havde mistet sin far den 24. juli 1858 ved den tragiske drukneulykke (Lövgren 1964, 601; Nilsson 1985, 153-159).

177 *Dansk Missions-Sangbog* for Hedninge- og Israels-Missionen 1916 [1910]. 4. Oplag, forlagt af Det Danske Missionsselskab, København.

178 Lina Sandell skrev denne missionssang, da Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen havde store vanskeligheder i sit Ydre Missionsarbejde. 17.04.1869 var to svenske missionærer blevet myrdet. Ved årsskiftet 1869-1870 kom der meddelelse om, at en missionær var død, og to andre var alvorligt syge.

179 Se note 164.

180 *Sangbog for Ydre Mission* 1945 [1925], udgivet af Dansk Missionsraad, 4. oplag; både 1., 2., 3. og 4. oplag blev hver trykt i 10.000 eksemplarer, Dansk Missionsraads Forlag, København.

181 I første nummer af *Pietisten* 1852 havde Rosenius en sang på 11 vers med overskriften *För det nye året.* Det var en nytårsbetragtning på vers. I sidste vers forlod Rosenius de nære udfordringer og digtede om ydre mission, hvor han både omtalte de store skarer af hedninger og de trofaste missionærer, der rundt om i verden forkyndte evangeliet. Rosenius sluttede sangen med en bøn om, at frugten af missionærernes trofaste arbejde måtte blive, at en stor skare engang måtte få et saligt møde foran Guds trone hos Jesus. Dette vers fik som missionssang bred udbredelse i Sverige.

182 *Annekset,* en menighedssangbog, 1935, Lohse, København.

183 Om Indenlandsk Sømandsmission: Larsen 1945 og 1955.

184 *Sømands Sangbog* 1952, udgivet af Indenlandsk Sømandsmission, Ny Udgave, 2. oplag, Kø-

benhavn.

185 Om Dansk Forenet Sudanmission: Münster 1937; Nielsen 2011.

186 *Ud i alverden, Sangbog for børn og unge* 1977 er udgivet af Det danske Missionsselskab og Dansk Forenet Sudanmission på Forlaget Savanne, 6070 Christiansfeld og DMS-forlag, 2900 Hellerup.

187 Sangen er en aftensang, rubriceret *Barnets aftonbön,* og trykt i *Korsblomman* 1866 (Lövgren 1964, 606).

188 *Y's Men's Sangbog* Region Danmark 1988, 3. udg. 1995, Unitas Forlag, Valby.

189 Sangen er en lovsang om Guds godhed, som blev publiceret i *Barnens bilderbok,* del II 1880.

190 Om KFS: Kofod-Svendsen 2008.

191 *Sangbog* 1960, Credo, Studenterarbejdet på bibelsk grund, København.

192 Rosenius indførte sangen med fem vers i *Pietisten* 1847 nr. 6. Den kom med som nr. 130 i hefte nr. 9 i *Ahnfelts Sangbog,* trykt 1868. Vers 3-5 er inspireret af den herrnhutiske *Samling af äldre och nyare Sånger och Werser* fra 1806 (Lövgren 1966, 156).

193 *Kristen Sang,* 1972, Lohses Forlag, Fredericia.

194 *Tillæg til Kristen Sang* 1984, Credo Forlag, København.

195 Sangen var skrevet af Clara Ahnfelt og kom med som nr. 128 i 9. hefte af *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1868. Clara Ahnfelt oversatte flere sange til *Ahnfelts Sangbog,* men skrev tillige egne tekster.

196 *Kristen Sang,* 1990, udgivet af Kristeligt Forbund for Studerende, trykt Gjøvik i Norge.

197 *Fælles Sang,* 1996, Lohses Forlag i samarbejde med Dansk Luthersk Forlag, Kristeligt Forbund for Studerende, ELM-Forlag, Fredericia.

198 I sommeren 1863 udkom 7. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* som blev indledt med nr. 80: *Var är du? Var är du? Vart skyndar du hän?* Sangen er skrevet til selvransagelse og vækkelse.

199 *Fælles Sang,* 2002, Lohses Forlag i samarbejde med LogosMedia, Credo Forlag, ELM-forlag, Fredericia.

200 I *Pietisten* 1848 nr. 11 publicerede Rosenius sangen med fem vers. Bag sangen stod den finske præst, professor og digter Lars Stenbäck (1811-1870), der efter at have sluttet sig til pietismen forlod den profane digtning. I årene 1839-1841 redigerede han det pietistiske tidsskrift *Evangeliskt Weckoblad,* og den 4. februar 1839 publicerede han i bladet sangen *Guds barn jag är,* som kun bestod af et vers. Rosenius digtede så yderligere fire vers, inden han bragte sangen i *Pietisten.* Sangen kom med som nr. 5 i 1. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1850.

201 Initiativet til den sang blev taget af Frederick Whitfield (1829-1904), præst i den anglikanske kirke. Han udgav i 1855 sangen *I need Thee, precious Jesus* i separattryk. Lina Sandell oversatte sangen for *Budbäraren*1857 nr. 12. Sangen kom derefter med som nr. 49 i 5. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* der blev udgivet i 1859.

202 *Fællessang,* 2010, Lohses Forlag i samarbejde med LogosMedia, Credo Forlag, ELM-forlag, Fredericia.

203 *Fællessang,* 2017, 4. udgave, Lohse, Fredericia.

204 Sangen kom med som nr. 67 i 6. hefte i *Ahn-*

felts Sangbok, der blev trykt i 1861. Sangen udtrykker glæde over friheden i Kristus.

205 Det kan undre, at når LMU og ELU udgav sangbøger sammen med IMU og KFS, indgik der langt færre sange af Rosenius og Lina Sandell, end når IMU og KFS selv havde udgivet sangbøger. Kan måske hænge sammen med, at *Fællessang* blev opfattet som et tillæg til organisationernes hovedsangbøger.

206 *Sange og Salmer,* 2013, Lohse, Fredericia.

207 Om Evangeliska Fosterlands Stiftelsen: Levander 1931; Hofgren 1956; 1988; Lundström og Eriksson 2016.

208 *Pilgrimsharpan. Andeliga Sånger,* samlade af B. Wadström, utgifne på Ev. Fosterlands-Stiftelsens föranstaltande och förlag, andra upplagan, Stockholm.

209 *Sionstoner,* 1889. Sångbok för Den kristliga andakten utgifwen af Evang. Fosterlands-Stiftelsen, Stockholm, jf. Feldt 1944.

210 Imberg 2011, 287-288.

211 *Sionstoner* 1925, Sångbok för Den kristliga andakten utgiven af Evang. Fosterlands-Stiftelsen, 35:de uppl. 405-415000, Stockholm.

212 *Sionstoner,* Sångbok utgiven av Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen, 1972 års utgåva, EFS-Förlag Stockholm.

213 Om Bibeltrogna Vänner: Styrelse 1961; Styrelse 1986; Imberg 2011.

214 *Bibeltrogna Vänners Sångbok* till offentlig och enskilt Bruk 1937, utgiven av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner samt Hässleholms och N.Ö. Skånes Missionsföreningar, Bibeltrogna Vänners Förlag, Stockholm.

215 Svensson 1937, 107-111.

216 *Sångbok* för hem och församling 1988, utgiven av Missionssällskapet Bibeltrogna Vänner, Hässleholms Lutherska Missionsförening, Nordöstra Skånes Missionsförening, BV-Förlag, Stockholm.

217 *Sangboken Syng for Herren,* med tillegg 1947, Utgitt av Det norske misjonsselskap, Det norske lutherske indremisjonsselskap, Det vestlandske indremisjonsforbund, Det norsk lutherske kinamisjonsforbund, A.S Lunde & CO.s Forlag Bergen. *Sangboken Syng for Herren* udkom første gang i 1928.

218 *Sangboken Syng for Herren,* revidert utgave 1964, Utgitt av Det Norske Misjonsselskap, Det norske lutherske Indremisjonsselskap, Det Vestlandske Indremisjonsforbund, Norsk Luthersk Misjonssamband, Den norske Sjømannsmisjon, Den indre Sjømannsmisjon, Norges Finnemisjonsselskap, Santalmisjonen, I kommisjon A.S. Lunde & CO.s Forlag Bergen.

219 *Sangboken Syng for Herren,* revidert utgave 1983, Utgitt av Det Norske Misjonsselskap, Det norske lutherske Indremisjonsselskap, Det Vestlandske Indremisjonsforbund, Norsk Luthersk Misjonssamband. Medutgivere: Den indre Sjømannsmisjon, Den Norske Israelsmisjon, Den norske Santalmisjon, Den Norske Sjømannsmisjon, Norges Samemisjon, I kommission Lunde forlag og Bokhndel A.S.

220 Kofod-Svendsen 2012, 80-83; om Kristelig Lutheransk Trossamfund endvidere: Gøtzsche 1925.

221 *Den forordnede Kirke-Salmebog* 1983 [1699] til gudstjeneste på søndage, festerne, bededagene, og til anden gudelig brug i kirken og husandagt, af gamle

ånderige sange tilligemed lidelseshistorien og trosbekendelsen samt formularen for dåben og nadveren. Af Th. Kingo, dr., tidligere biskop i Fyens stift. Påny oplagt af Kristelig Lutheransk Trossamfund, Tjørring. Trykt hos grafisk Centrum A/S.

222 *Sanghæfte* 2005. Udgivet af Tjørring kristne Friskole (der siden er blevet nedlagt). Sangheftet var tiltænkt til brug både ved gudstjenester og andre kirkelige arrangementer i Kristelig Lutheransk Trossamfund og i trossamfundets nu nedlagte friskole.

223 I *Korsblomman* 1866 havde Lina Sandell en større allegorisk fremstilling, som denne sang både var en sammenfatning af og afslutning på. Den blev noget bearbejdet, inden den som nr. 147 kom med i hefte nr. 10 i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt i 1872.

224 Sangen var en nytårsbøn, som første gang blev trykt i *Barnens Tidning* 1875 nr. 1.

225 Under titlen *Nu är jag glad och hjertligt nöjd* kom sangen som nr. 68 med i 6. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* der blev trykt 1861.

226 Se note 164.

227 Martensen 1998; Molland 1976, 156-157.

228 *Salme- og Bønnebog* 1961, Sankt Ansgars Forlag, København.

229 Larspers 2016, 323; Westin 1931, 353, 411.

230 Om Johannelunds historie: Eriksson & Larspers 2012.

231 Riiber 1956, 168; Sundgren og Saue 1980, 91; Westin 1935, 143; Wijkmark 1937, 151.

232 Stephenson 1932, 169, 259, 269; jf. Westin 1932; Westin 1933; Westin 1934.

233 Westin 1931b.

234 Jensen 1961, 55-56; Hylleberg 1989, 14-16. Om Baptistkirken i Danmark: Jensen 1954; Jensen 1961; Hylleberg 1989.

235 Neiiendam 1958, 91-102; jf. Hylleberg 1989, 40-41.

236 *Troens Stemme. Salmesamling bearbejdet af Julius Købner* 1895 [1870], udgivet af De Danske Baptisters Literatur-Komite, Laur. Madsens Bogtrykkeri, København.

237 Sangen blev med seks vers publiceret i *Pietisten* 1863 nr. 5. I samme nr. af *Pietisten* havde Rosenius en udlægning af Rom 8,17-18. Bibeludlægningen og sangen behandler delvis samme tema. Eftersom Rosenius ofte holdt en bibeltime over den tekst i Bibelen, han senere udfoldede i *Pietisten,* kan Lina Sandell have hørt bibeltimen, som kan have inspireret hende til sangen. I alle tilfælde er Lina Sandells sang på en særlig måde kongenial med Rosenius' bibeludlægning i *Pietisten. Er det sandt, at Jesus er min broder* kom som nr. 95 med i 7. hefte af *Ahnfelts Sangbog,* trykt 1863.

238 *Salme- og Sangbog for De Danske Baptister* 1928 [1916] blev udgivet af De danske Baptisters Litteraturkomite, Holbæk.

239 George Frederick Root (1820-1895) var amerikansk doktor i musik, tekstforfatter og komponist.

240 Det må formodes, at Lina Sandell har kendt og været afhængig af Roots tekst, mens *Salme- og Sangbog for De Danske Baptister* bygger på Roots tekst.

241 Sangen blev trykt i *Dufworösten* 1858 nr. 7. Den kom med som nr. 138 i 10. hefte i *Ahnfelts Sangbog* trykt 1872. Det er en selvransagende sang, der stiller os over for villigheden til Jesu efterfølgelse.

242 Sangen kom med som nr. 141 i 10. hefte i *Ahnfelts Sangbog,* trykt 1872.
243 *Salmebog for de danske Baptistmenigheder* 1960 var redigeret af K. Kyrø-Rasmussen og udgivet af Det danske Baptistsamfund, Holbæk.
244 *Salmbog for de danske baptistmenigheder* 1989, var redigeret af K. Kyrø-Rasmussen et al. og udgivet af Det danske Baptistsamfund i kommission hos Føltveds forlag, Brande.
245 Brixen 1990, 99.
246 *Syng med os* 1960, Baptisternes Forlag, Aalborg.
247 Hylleberg 1989; Drake 1898; Utgifvarne 1916; Jarlert 2001, 168; Bexell 2003, 49.
248 Mann 1954; Neiiendam 1958, 173; Larsen 1981; Thaarup 1998; Alsted 2000; Nielsen 2000, 11-34.
249 Neiiendam 1958, 173.
250 *Sangbog,* 1923, redigeret af S.N. Gaarde et al., udgivet af Metodistkirken i Danmark, Kristelig Bogforenings Forlag, Esbjerg.
251 Tobiassen 1954; Neiiendam 1958, 232; Pedersen 2007, 14-25.
252 Kjærgaard 2003,I, 328.
253 Ibid.
254 Pedersen 2007, 110.
255 Kjærgaard 2003, I, 328.
256 *En Samling Salmer og Lovsange* til aandelig Opbyggelse 1940 [1924], Dansk Bogforlag, København.
257 *Salmebog* for syvende dags adventistmenighederne i Danmark, 1960, Dansk Bogforlag 1960.
258 *Salmebogen. Syvende Dags Adventistkirken* 2007, redigeret af Peter Andreasen et al., Dansk Bogforlag, Nærum.
259 *Adventungdommens Sangbog* 1941, udarbejdet af Ungdomsafdelingerne i den øst- og den vestdanske Konferens, Dansk Bogforlag, København V.
260 *Adventungdommens Sangbog* 1948, udarbejdet af Ungdomsafdelingerne i den øst- og den vestdanske Konferens, Dansk Bogforlag, København V.
261 *Adventungdommens Sangbog* 1955, udarbejdet af Ungdomsafdelingerne i den øst- og den vestdanske Konferens, Dansk Bogforlag, København V.
262 *Melodier til Adventungdommens Sangbog* 1975, Dansk Bogforlag, Odense.
263 *Vi har et håb...* 1989, Dansk Bogforlag, Odense.
264 Ramvold 1954; Neiiendam 1958, 295; Larsen 1963; Ramvold 1963; Rasmussen 1985.
265 Kjærgaard 2003, I, 331-333.
266 Det Danske Missionsforbunds *Salmer og Sange* 1993 [1976], Skandia-Grafik ApS, København.
267 *Salmer og Sange* til brug ved forskellige møder 1923 udgivet af Det Danske Missionsforbund, Kongsvang Bogtrykkeri, Aarhus.
268 *Evangelietoner* 1951, Missionsforbundets Forlag, København.
269 *Børnenes Lovsange,* sange og salmer til brug i søndagsskoler og juniorforeninger u.å., Det Danske Missionsforbunds Forlag, K. Rosendahl & Co., Esbjerg.
270 *Salmer og sange,* udvalgt fra "Evangelii Basun" u.å., Det danske Missionsforbund, Midtjysk Bogtrykkeri, Grindsted.
271 Ollén 1917; Nyrén 1928; Bredberg 1948;

Bexell 2003, 108-130.
272 Svenska Missionsförbundets *Sångbok,* Sånger och Psalmer till enskilt och offentligt bruk 1921, ny tillökad och omarbetad upplaga, Svenska Missionsförbundets Förlag, Stockholm.
273 Neiiendam 1958, 201-202. Om Frelsens Hær i Danmark: Rønager 1954; Jensen 2012.
274 *Felttogssange* 1935, udgivet af Frelsens Hærs Hovedkvarter i Danmark.
275 Originalen *A little talk with Jesus* var skrevet af den engelske sangforfatter Annie Louise Ashley-Greenstreet (f.1835) i 1871 og oversat af Lina Sandell til Korsblomman 1880.
276 Frelsens Hærs *Sangbog* 1969, Frelsens Hærs forlag, København.
277 Jensen 1954; Neiiendam 1958, 134-137; jf. Bjørner 1943; Due-Christensen 2011; Slumstrup 2015.
278 *Evangelietoner,* samlet til glæde og opmuntring for Guds folk, 7. udgave, Forlaget Royal, København.
279 Olsen 1954; Neiiendam 1958, 307; Mortensen 1974.
280 *Evangeliesangbogen – Sange og salmer* 1998, 7. reviderede og udvidede udgave, udgivet af Den Apostolske Kirke i Danmark, Evangelieforlaget, Kolding.
281 Neiiendam 1958, 312.
282 Neiiendam 1958, 312-313; jf. Kofod-Svendsen 2008, 226-238.
283 *Kristne Sange,* samlet af Poul Madsen, førsteudgaven 1950, den sidste udgave *2008* med 222 sange, Forlaget Mod Målet, København.
284 Udgivet af Kristent Fællesskab i København og Odense med 586 sange plus en række bordvers.
285 *Salmer og sange,* u.å., samlet af B. Nielsen, Evangelisk Forlag, postbox 147, København F.
286 *"Kirkeklokken"s Sange* nr. 1-100, Trykt hos A/S I. Blædel & Co, København.
287 *Fredstoner,* 1892, samlede og udgivne af J. Jensen Maar (1856-1932), Andet Oplag, B. Nielsens Bogtrykkeri, Linnesgade 18, Kjøbenhavn. Maar var en af pionererne og de drivende kræfter ved etableringen af Det Danske Missionsforbund (Neiiendam 1958, 299; jf. Nielsen 1933).
288 Spiritistisk Missions *Sangbog* 1950, Udvalgte aandelige sange til brug i spiritistiske forsamlinger, samlede af Alfred Nielsen, fjerde oplag, Spiritistisk Missions Forlag, København. Spiritistisk Broderskab i København blev stiftet 1894 og udgav med det samme en sangbog, *Hymner og Sange for Spiritistisk Broderskab,* København 1894. 59 salmer var hentet fra folkekirkens salmebog, en del dog omarbejdet, så de stemte overens med broderskabets opfattelse. Da disse ændringer medførte en skarp kritik, udgav man i 1911 en ny sangbog, hvor de optagne salmer var ført tilbage til den form, hvori de var kendt fra folkekirkens salmebog. Denne sangbog blev sidst genoptrykt i 1950. Siden er der udgivet tillæg, der sammen med sangbogen fra 1950 bruges ved samfundets møder (Kjærgaard 2003, I, 334).

Bibliografi

AHNFELT, Carl Niklas [sognepræst, fil. dr., broder til Oscar AHNFELT] 1884, "Några Drag ur Oscar Ahnfelts liv och verksamhet" i *Korsblomman,* Kristelig Kalender 19. årgang, redigeret og udgivet af Lina

Sandell.
AHNFELT, Paul Gabriel [provst, broder til Oscar Ahnfelt] 1963 [1857], *Studentminnen.* I urval samt med inledning och kommentar av Per Erik Wahlund, Natur och kultur, Stockholm.
ALSTED, C. H.O. Carlsen og F.B. Karlsen (red.) 2000, *Den danske Metodistkirkes historie,* Metodisthistorisk Selskab, Kurér-Forlaget, København.
ANDRÉN, Åke 2005, "Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid" i: Lennart Teglborg et al. (red.), *Sveriges kyrkohistoria,* Verbum, Stockholm.
ANONYM forfatter 1942, *Mindeskrift* for Evangelisk-Luthersk Missionsforening paa Bornholm, Rønne.
BEXELL, Oloph 2003, "Sveriges kyrkohistoria 7. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid" i: Lennart Teglborg et al. (red.), *Sveriges kyrkohistoria,* Verbum, Stockholm.
BIBELTROGNA Vänners styrelse 1961, *Missionssällskapet Bibeltrogna Vänners historia under tiden 1911-1961,* Stockholm.
BIBELTROGNA Vänners styrelse 1986, *Guds ord och löfte skall bestå, Jubilæumsskrift vid sällskapets 75-årsjubilæum,* BV-Förlag, Stockholm.
BJØRNER, Sigurd 1943, *Pinsebevægelsen – en Sekt?* Filadelfia Forlaget, Aarhus.
BLAUENFELDT, Louis 1912, *Den Indre Missions Historie. Et Festskrift i anledning af "Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark"s 50 aars Jubilæum,* Thor Pontoppidan, Siloam, København.
BLOMGREN, Josef 1946, *Oscar Ahnfelt,* O. Lohses Forlag, København.
BOLANDER, Nils 1954, *Samfund och Sångbok,* Svenska kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
BORREGAARD, Svend 1950, *De børn Gud gav os. En hilsen fra Københavns Søndagsskoleudvalg,* O. Lohses Forlag, København.
BREDBERG, William, 1948, *P.P. Waldenströms verksamhet till 1878,* Missionsförbundets Förlag, Stockholm.
BRIXEN, J., A. Meyer & E. Torstensson (red.) 1990, *Baptister på Amager,* Købnerkirkens Baptistmenighed, København.
BUNDGAARD, Niels 1935 og 1942, *Det Danske Missionsselskabs historie I, Missionsmenigheden i Danmark, Det Danske Missionsselskabs historie II, Tamulmissionen,* Det Danske Missionsselskab, København.
DOVRING, Karin 1951, *Striden kring Sions Sånger och närstående Sångsamlingar* I-II, Gleerupska Univ.-Bokhandeln, Lund.
DRAKE, A. & J.A. Borgström 1898, *De svenska Baptisternas Historia,* under de första åren 1848-1890, Baptistmissionens Förlag-Expedition, Stockholm.
DUE-CHRISTENSEN, Lars 2011, *Liv – en frikirke gennem 100 år,* Forlaget Alstrup, København.
ELOWSON, Folke 1992, *Gestalter och episoder ur den kristna sångens historia,* BV-Förlag, Stockholm.
ENGBERG, Gunner 1928, *Den kristelige ungdomsbevægelse,* De Unges Forlag, Aarhus.
ENGBERG, Gunner 1944, *KFUM gennem 100 aar,* De Unges Forlag, København.
ERIKSSON, Lars Olav & Torbjörn Larspers (red.) 2012, *Johannelund 150 år,* Johannelunds teologiska Högskola, Uppsala.
FELDT, Oscar 1944, *Psalm- och Sångförfattare i*

Sionstoner, Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
GAD, Christian 1928, *Da vi var unge. Billeder fra KFUM's første 25 aar,* De Unges Forlag, Aarhus.
GRÆSHOLT, T. & E. Nielsen (red.) 1971, *Mission er mennesker. Glimt fra Det danske Missionsselskabs arbejdsområder gennem 150 år,* DMS Forlag, København.
GØTZSCHE, Johs. 1925, *Træk af en jysk vækkelses historie,* O. Lohse, København.
HARLING, Per 2003, *Ett ögonblick i sänder, Lina Sandell och hennes sånger,* Bokförlaget Libris, Örebro.
HOFGREN, Allan 1956, *Med Gud och hans vänskap. Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 100 år,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
HOFGREN, Allan 1988, *EFS rötter eller De trodde och vågade,* EFS Förlaget, Uppsala.
HOLMQUIST, Hjalmar 1923, "C.O. Rosenius' universitetsår" i: *Studier tillägnade Magnus Pfannenstill,* C.W.K. Gleerups Förlag, Lund, s. 62-75.
HOLMQUIST, Hjalmar 1933, "Reformationstidevarvet 1521-1611", i: Hjalmar Holmquist og Hilding Pleijel (red.), *Svenska Kyrkans Historia. Tredje bandet,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
HOLMQUIST, Hjalmar 1940, *Handbok i svensk kyrkohistoria 2. Från reformationen till romantiken,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
HOLT, Paul 1940, *Nød dem – Kirkelig Forening for indre Mission i København gennem trekvart Aarhundrede 1865-1940,* Bethesdas Boghandel, København.
HOLT, Paul 1961, *Kirkelig Forening for Den Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961.* Lohses Forlag, København.
HYLLEBERG, B. & B.M. Jørgensen (red.) 1989, *Et kirkesamfund bliver til,* Føltveds Forlag, Holbæk.
IMBERG, R. & A. Einarsson (red.) 2011, *I Jesu spår. Evangelisk Luthersk Mission – Bibeltrogna Vänner 1911-2011,* BV Förlag, Stockholm.
JARLERT, Anders, 2001, "Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid" i: Lennart Teglborg et al. (red.), *Sveriges kyrkohistoria,* Verbum, Stockholm.
JENSEN, Arne 1954, "Det danske baptistsamfund" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 143-223.
JENSEN, Arne 1961, *Baptisternes historie i Danmark indtil 1864,* Baptisternes Forlag, København.
JENSEN, Bent Dahl (red.) 2012, *Suppe. sæbe, frelse i 125 år.* Frelsens Hær i Danmark 1887-2012, Frelsens Hær i Danmark, København.
JENSEN, Jens 1954, "Pinsevækkelsen" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 541-589.
JENSEN, P.Ø. & L. Brixen 2017, *Evangelisk Luthersk Missionsforening 125 år,* ELM-Forlag, Rønne.
JENSMARK, Hans 1983, *100 år i tjeneste. Danmarks folkekirkelige Søndagsskoler og Børnegudstjenester,* Børnegudstjeneste-Forlaget, København.
JOHANSSON, Alf 1985, "En Anders Nilsson-sång från Norge" i: Rune Karlsson (red.), *Bibeltrogna Vänners Julkalender,* BV-Förlag, Stockholm, s. 116-121.
JÄRPEMO, Sture 1977, *Väckelse och kyrkans reform,* Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala.
JØRGENSEN, Harald 1984, "Wolffsen, Caspar Henrik", i: Sv. Cedergreen Bech (red.), *Dansk Biografisk Leksikon,* Tredje udgave, sekstende bind, Gylden-

dal, København, s. 29-30.
KAAS, Ebbe 2013, *Forbindelse med Skåne. To artikler om den rosenianske vækkelse i årene 1850-1900,* Forlaget Timekær, Brændstrup.
KIRCHHOFF, Hans 1979, *K.H. Kofoeds erindringer,* Universitetsforlaget i Aarhus.
KJÆRGAARD, Jørgen 2003, *Salmehåndbog I-II,* Det Kgl. Vajsenhus' Forlag, Esbjerg.
KNUDSEN, Ann Vibeke 1992, *Søholm, bornholmsk keramik,* Bornholms Museum, Rønne.
KOCH, L.J. 1953, *Hans Adolph Brorson Samlede Skrifter 2. bind,* O. Lohses Forlag, København.
KOCH, L.J. 1956, *Hans Adolph Brorson Samlede Skrifter 3. bind,* O. Lohses Forlag, København.
KOFOD-SVENDSEN, Flemming 2008, *Tro til tiden, Det kristne studenterarbejdes historie i Danmark,* Credo, Fredericia.
KOFOD-SVENDSEN, Flemming 2012, *Lutheranerne på heden. Om Kristelig Lutheransk Trossamfunds historie,* Kolon, Fredericia.
KOFOD-SVENDSEN, Flemming 2017a, "Niels Pedersen Grunnet og Den evangelisk-lutherske Frikirke", i: *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke,* 44. årgang, nr. 1, Menighedsfakultetet i Aarhus, s. 25-52.
KOFOD-SVENDSEN, Flemming 2017b, "Rosenius som bruger og formidler af Luther", i: *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 44. årgang, nr. 3, Menighedsfakultetet i Aarhus, s. 249-269.
KOFOED, Johs. (red.) 1941, *Mindeskrift for Evg. luth. Missionsforenings Virksomhed i Jylland. 1891-1941.* Udgivet af Foreningen, Ernst Møllers Bogtrykkeri, Rønne.
LARSEN, Emil 1963, "Det danske Missionsforbunds forhistorie" i: Helge Rasmussen (red.), *Det danske Missionsforbund 1888-1963,* Missionsforbundets Forlag, København, s. 19-33.
LARSEN, Emil 1981, *Chr. Willerup og hans medarbejdere.* Metodistkirkens første år i Danmark, Metodisthistorisk Selskab, København.
LARSEN, Frits (red.) 1943, *Luthersk Missionsforening gennem 75 aar 1868-1943,* Luthersk Missionsforenings Forlag, København.
LARSEN, Kurt 2011, *En bevægelse i bevægelse. Indre Mission i Danmark 1861-2011,* Lohse, Fredericia.
LARSEN, William 1945, *Ret Kurs, Festskrift i anledning af Indenlandsk Sømandsmissions fyrre aars jubilæum,* Indenlandsk Sømandsmissions Forlag, København.
LARSEN, William 1955, *For fulde sejl, Indenlandsk Sømandsmission 1905-1955,* Indenlandsk Sømandsmissions Forlag, København.
LARSPERS, Torbjörn 2016, "Verksamhet bland svenska utvandvare", i: Klas Lundström og LarsOlav Eriksson (red.), *Det stora uppdraget. EFS mission 1866-2016,* EFS läser, Klippan, s. 322-325.
LENHAMMAR, Harry 1981, *Budbäraren, Pietisten och Församlingsbladet,* Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen, Uppsala.
LENHAMMAR, Harry 2000, "Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid" i: Lennart Teglborg et al. (red.), *Sveriges kyrkohistoria,* Verbum, Stockholm.
LEVANDER, Eskil (red.) 1931, *Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen genom 75 år I-II,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.

LIEDGREN, Emil 1926, *Svensk psalm och andlig visa,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
LIEDGREN, Emil 1946, "Neologien, Romantiken, Uppvaknandet 1809-1823", i: Hjalmar Holmquist og Hilding Pleijel (red.), *Svenska Kyrkans Historia. Sjätte bandet, Andra delen,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
LIEDGREN, Emil 1959, *Psalm och sång.* Studier tillägnade Emil Liedgren, forskaren, psalmdiktaren, läraren och vännen den svenska hymnologiens förnyare 21 februari 1959, CWK Gleerups Förlag, Lund.
LINDHARDT, P.G. 1981, "Larsen, Jens" i: Sv. Cedergreen Bech, (red.), *Dansk Biografisk Leksikon,* Tredje udgave, ottende bind, Gyldendal, København, s. 552.
LLOYD-JONES, D.M. 2002 [1987], *The Puritans: Their Origins and Successors,* The Banner of Truth Trust, Edinburgh.
LODIN, Sven 1933, *Carl Olof Rosenius i unga år 1816-1842,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
LODIN, Sven 1956, *C. O. Rosenius hans liv och gärning,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
LUNDSTRÖM, Klaus og LarsOlav Eriksson (red.) 2016, *Det stora uppdraget. EFS mission 1866-2016,* EFS läser, Klippan.
LYRSTRAND, Vagn (red.) 2005, *Kirkekig, evangelisk luthersk frikirke 150 år,* Kandake, Århus.
LØGSTRUP, Theodor, 1907, *Det danske Missionsselskabs Historie,* Bethesdas Boghandel, Kjøbenhavn.
LÖVGREN, Oscar 1935, 1937, 1939, *Våra Psalm- och Sångdiktare, en historisk framställning I-II-III,* Svenska Missionsförbundets Förlag, Stockholm.
LÖVGREN, Oscar 1964, *Psalm- och Sånglexikon,* Gummessons Bokförlag, Stockholm.
LÖVGREN, Oscar 1965, *Lina Sandell. Hennes liv och sångdiktning,* Gummessons Bokförlag, Stockholm.
LÖVGREN, Oscar 1966, *Oscar Ahnfelt. Sångare och folkväckare i brytningstid,* Gummessons Bokförlag, Stockholm.
MADSEN, Harald P. 1946, *Gaa ud i Alverden, Festskrift ved Det danske Missionsselskabs 125 Aars Jubilæum 17. juni 1946,* Strandbygaard, Skjern.
MALLING, Anders 1962, *Dansk Salme Historie* II, J.H. Schultz Forlag, København. I årene 1962-1978 udgav Anders Malling *Dansk Salme Historie* i otte bind på J.H. Schultz Forlag, København.
MANN, Niels 1954, "Metodistkirken" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 257-324.
MARTENSEN, Hans L. 1998, "Den katolske kirke", i: B. Larsen & P. Lodberg (red.), *Kristne kirkesamfund i Danmark,* Forlaget Anis, Frederiksberg, s. 46-67.
MICHAEL, W.J. 1954, Den evangelisk-lutherske Frikirke, i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 225-255.
MICHAEL, W.J. 1955, *Den evangelisk-lutherske Frikirke,* Poul Søngergaard, Odense.
MOBERG, Amy & Lina Sandell 1874 [1868], *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och werksamhet,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens förlag, Stockholm.
MOLLAND, Einar 1976, *Kristne Kirker og Trossamfund.* Dansk udgave ved P.G. Lindhardt, G.E.C. Gad,

København.
MONTGOMERY, Ingun 2002, "Sveriges kyrkohistoria 4. Enhetskyrkans tid" i: Lennart Teglborg et al. (red.), *Sveriges kyrkohistoria*, Verbum, Stockholm.
MORTENSEN, K., J.P. Larsen & L. Mortensen 1974, *Apostolsk Kirke i Danmark 1924-1974*, Roskilde.
Münster, G. 1937, *Sudanmissionens historie i 25 aar*, Dansk forenet Sudan Mission, i hovedkommission hos O. Lohse, København.
NEIIENDAM, Michael 1958, *Frikirker og sekter*, 4. omarbejdede udgave, G.E.C. Gads Forlag, København.
NEIIENDAM, Michael 1980, "Grunnet, Niels Pedersen" i: Sv. Cedergreen Bech, (red.), *Dansk Biografisk Leksikon*, Tredje udgave, femte bind, Gyldendal, København, s. 332-333.
NEWMAN, Ernst 1931, *"Hedbergianismen" i Sverige*, Åbo Akademi, Åbo.
NEWMAN, Ernst 1938, "Dwight L. Moody och hans inflytande i Sverige" i: *Från Skilda Tider. Studier tillägnade Hjalmar Holmquist* med varm lyckönskan på 65-årsdagen, Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm, s. 368-404.
NIELSEN, Aage et al. 2011, *Gå med lyset – Dansk Forenet Sudan Mission/Mission Afrika 1911-2011*, Mission Afrika, Højbjerg.
NIELSEN, Christian 1933, *J. Jensen-Maar, Nogle erindringer og minder fra hans mangeårige virksomhed*, Det Danske Missionsforbunds Boghandel, Grindsted.
NIELSEN, Karen Anette 2000, "Det begyndte i Amerika" i: C. Alsted, H.O. Carlsen & F.B. Karlsen (red.), *Den danske Metodistkirkes historie*, Metodisthistorisk Selskab, Kurér-Forlaget, København, s. 11-34.
NIELSEN, Mogens (red.) 2003, *Bevægelse i tiden – glimt fra KFUM og KFUKs historie fra 1960 til årtusindskiftet*, Unitas Forlag, Århus.
NILSSON, Anne 1985, *Flickan i trädet. En bok om Lina Sandell*, LT's förlag, Stockholm.
NILSSON, Artur 1988, *Anders Nilsson – en originell resepredikant och sångare i en andlig vår- och brytningstid*, NSM-Förlaget, Knislinge.
NYRÉN, Bernhard 1928, *Paul Peter Waldenströms Minnesanteckningar 1838-1875*, Svenska Missionsförbundets Förlag, Stockholm.
OLESEN, Elith 1958, *Børn og unge i dansk Kirkeliv*, De Unges Forlag, København.
OLESEN, Elith 1966, *Dansk KFUM og KFUKs historie*, Unitas Forlag.
OLESEN, Elith 1996, *De frigjorte og trællefolket. Amerikansk-engelsk indflydelse på dansk kirkeliv omkring år 1900*, Forlaget Anis, Frederiksberg.
OLLÉN, N.P. 1917, *Peter Waldenström, en levnadsteckning*, Svenska Missionsförbundets Förlag, Stockholm.
OLSEN, Anders 1954, "Den Apostolske Kirke" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker*, Evangelieforlaget, København, s. 591-630.
OLSEN, Bjarne Gertz et al. 2014, *Søndagsskoler i 130 år*, Danmarks Folkekirkelige Søndagsskoler, Fredericia.
PEDERSEN, Birger 2018, *Bornholmerne. De satte præg på Luthersk Missions første 150 år*, LogosMedia, Fredericia.
PEDERSEN, Kaj 2007, *Syvende dags Adventistkirken i Danmark*, Dansk Bogforlag, Nærum.
PERSSON, Joseph 1944, *Oscar Ahnfelt*, Evangeliska

Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
PETERSEN, Johs. Vibe 1933, *Vogt mine lam.* I anledning af "Udvalget for Indre Missions Børnegudstjeneste i Danmark"s 50 aars jubilæum 1933, O. Lohse, København.
PLEIJEL, Hilding 1935, "Karolinsk Kyrkofromhet, Pietism och herrnhutism 1680-1772",i: Hjalmar Holmquist og Hilding Pleijel (red.), *Svenska Kyrkans Historia. Femte bandet,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
RAMVOLD, Viggo 1954, "Missionsforbundet" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 411-469.
RAMVOLD, Viggo 1963 "Det første halve sekel" i: Helge Rasmussen (red.), *Det danske Missionsforbund 1888-1963,* Missionsforbundets Forlag, København, s. 34-54.
RASMUSSEN, Helge 1985, *Fodspor – 60 år blandt frikirkefolk,* Føltveds Forlag, Brande.
RIIBER, Anne Marie 1947, *Jenny Lind. Et navn som aldrig dør,* O. Lohses Forlag, København.
RIIBER, Anne Marie 1956, *Lina Sandell,* O. Lohses Forlag, København.
RINMAN, Joh. 1932, *Lina Sandell, hennes samtid och vår,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
ROSWALL, Samuel 1985, *En banebryder. En bog om Chr. Møller – Luthersk Missionsforenings første leder – og den historie han blev en del af,* Dansk Luthersk Forlag, Hillerød.
RÆDER, Karen 1933, *Skiftende tider. Træk af KFUK's historie gennem 50 aar,* De Unges Forlag, Aarhus.
RØNAGER, A. 1954, "Frelsens Hær" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 471-532.
SELANDER, Sven-Åke 1973, *"Den nya sången".* Den anglosachsiska väckelsesångens genombrott i Sverige, CWK Gleerup Bokförlag, Lund.
SELANDER, Inger 1980, *"O, hur saligt att få vandra".* Motiv och symboler i den frikyrkliga sången, Gummessons, Stockholm.
SKJØT-PEDERSEN, Hilbert 1934, *Historien om F.D.F.,* Danske Drenges Forlag, København.
SLUMSTRUP, Finn 2015, *Med Gud i centrum. En fortælling om Pinsevækkelsens høj- og efterskole gennem 60 år,* Mariager Høj- og Efterskole, Mariager.
STEEN, J. & H. Hoffmeyer 1915, *Kirkelig Forening for Indre Mission i København 1865-1915,* Bethesdas Boghandels Forlag, København.
STEPHENSON, George M. 1932, *The Religious Aspects of Swedish Immigration. A study of immigrant churches,* The University of Minnesota Press, Minneapolis
STORCKENFELDT, Sigrid 1906, *Lina Berg, født Sandell.* Lefnadsteckning, Evang. Fosterlands-Stiftelsens Förlags-Expedition, Stockholm.
STORGAARD-ANDERSEN, A., P. Mikkelsen & P.O. Kjøller (red.) 1992, *Med Gud og hans venskab. Bogen om Evangelisk luthersk Missionsforening 100 års virksomhed i Danmark,* ELM-Forlag, Rønne.
SUNDGREN, N. & G.G. Saue 1980, *Blott en dag. Lina Sandells liv og sanger.* Aschehoug, Oslo.
SUNDKLER, Bengt 1937, *Svenska Missionssällskapet 1835-1876,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
SVAABECK, Martinius (red.) 1922, *Luthersk Mis-*

sionsforening 1868-1918, Luthersk Missionsforenings Forlag, Rønne.
SVENSSON, Axel B. 1937, "Något om tillkomsten av en sångbok" i: Axel B. Svensson (red.), *Bibeltrogna Vänners Julkalender,* Bibeltrogna Vänners Förlag, Stockholm, s. 102-117.
THAARUP, Jørgen 1998, *Methodism with a Danish Face,* Wesley Theological Seminary of the United Methodist Church, Washington DC.
THORNGREEN, Frode (red.) 1968, *På Ordets grund. Luthersk Missionsforening 1868-1968,* Dansk Luthersk Forlag, Hillerød.
TOBIASSEN, T. 1954, "Adventistsamfundet" i: F. Bredahl Petersen (red.), *Danmarks Frikirker,* Evangelieforlaget, København, s. 356-384.
TOFT, Peder et al. (red.) 2018, *Alle tiders mission. Luthers Mission gennem 150 år 1868-2018,* Luthersk Mission, Hillerød.
TÖNNESEN, Öivind 1953, *Oscar Ahnfelt Evangeliets trubadur,* J.A. Lindblads Förlag, Uppsala.
Utgifvarne 1916, *Anders Wibergs lif och verksamhet,* TRYCKNINGSKOMMITTÉNS Förlagsexpedition, Stockholm.
VALEN-SENDSTAD, Astri 1995, *Lina Sandell,* Lunde Forlag, Oslo.
VINTHER, Karl H.N. 1895, *Oplevelser fra Menighedslivet i København og Sydøstsjælland fra aarhundredets midte,* Karl Schønbergs Forlag, København.
WALTER, Sofie 2013, *"Det var en plågsam stund, en stund af indre smärta".* En psykobiografi över Lina Sandells sorgebearbetning mellem åren 1858-1861, Artos, Skellefteå.
WESTIN, Gunnar 1929, *George Scott och hans verksamhet i Sverige I,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
WESTIN, Gunnar 1931a, *Ur den svenska Folkväckelsens historia och tankevärld,* Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens Bokförlag, Stockholm.
WESTIN, Gunnar 1931b, *Protestantismens historia i Amerikas Förenta Stater,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
WESTIN, Gunnar 1932, *Migranterna och kyrkan. Brev från och till svenskar i Amerika 1849-1892,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
WESTIN, Gunnar 1933, *Ur den svenska Folkväckelsens historia och tankevärld. Brev från och till den svenska baptismens banbrytare 1850-1855,* B.-M:s Bokförlags A.-B., Stockholm.
WESTIN, Gunnar 1934, *Ur den svenska Folkväckelsens historia och tankevärld. Brev från och till den svenska baptismens banbrytare 1850-1855,* B.-M:s Bokförlags A.-B., Stockholm.
WESTIN, Gunnar 1935, *Lutheraner, anglikaner, reformerta,* J.A. Lindblads Förlag, Uppsala.
WESTIN, Gunnar 1949, *Svensk lutherdom i brytningstider,* J.A. Lindblads Förlag, Uppsala.
WIJKMARK, Henning 1937, *Kyrkohistoriska Fragment,* Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm.
WOLFFSEN, Hans Ancher 1916, "Tre generationer eller Ahnfelts sånger i Danmark" i: Axel B. Svensson (red.), *Bibeltrogna Vänners Julkalender,* Bibeltrogna Vänners Förlag, Stockholm, s. 27-36.
WOLFFSEN, Hans Ancher 1950, "Så blev mig åbenbaret – Ahnfelts sange" i: O. Rønne Jensen (red.), *Julens Budskab,* ELM-Forlag, Rønne, s.15-19.

Slovak Hymnological Sources in the 16th to 18th Centuries

By Adriana Grešová

Introduction

Hymnological research in Slovakia faces numerous challenges. A lot of important sources are still to be processed in a complex manner in the form of monographies. Due to the political situation in the latter half of the 20th century, researchers rarely paid attention to hymnological topics. However, Slovak music historians' current interest in hymnological topics is more intense. The results of Slovak hymnologists bring noteworthy pieces of knowledge and have a lot to offer to hymnological research in a wider European perspective. This article is intended to inform about the challenges of Slovak hymnology and the studied sources. In short, the study outlines contemporary historical social situation and provides information on the printed and manuscript sources from the Lutheran environment in today's Slovakia. Remarkable for us are aleso the secondary sources mentioned in separate paragraph. Slovakia is today mostly Roman Catholic country. However, preserved sources from the 16th and 17th century are Lutheran. Years of Counter-Reformation at the end of the 17th and especially in the 18th century ensured that many sources are destroyed. For this reason, preserved sources are mostly valuable. Sources of Slovak origin are remarkable and knowledge of hymnological sources in Central Europe can help to identify or reconstruct other works in Europe.

Historical Social Situation in Central Europe in the 16th to the 18th Centuries

The 16th century was a turbulent time in the history of Europe. At that time, the territory of today's Slovakia was part of Hungary. Besides Slovaks and Hungarians, a numerous German population inhabited this region, especially the northeastern regions of today's Slovakia, from the 13th century. A period of significant cultural changes was triggered by Luther's Reformation in 1517. The ideas of the Reformation reached Hungary very quickly, and were distributed here freely by the above-mentioned Germans. The Ottoman Empire, threatening Hungary from the south, was a menace to the whole of Europe. Louis II Jagiellon (1506 – 1526), King of Hungary, Croatia and Bohemia, focused all his energies on fighting the Ottomans. The Battle of Mohács in 1526 was an important historical milestone in the history of Central Europe. The confrontation of the Hungarian and the Ottoman army had disastrous consequences. The Hungarian army was shattered, and Louis II fell, along with seven bishops and a large number of aristocrats.[1] The major part of Hungary fell into

the hands of the Ottomans. The territory of today's Slovakia was not occupied and, for this reason, it became the core of the mutilated royal Hungary in the first half of the 16th century. The capital was moved from Buda, occupied by the Ottomans, to Bratislava (Pressburg/ Pozsony). Fights for the Hungarian crown were bound to start after the death of the childless king who was the last ruler from the Jagiellonian dynasty. The throne went to the Habsburgs. The battles with the Ottomans, and the subsequent fights for the thrown, were a breeding ground for the Reformation that spread all over Hungary without any major obstacles. The Lutheran branch dominated the Reformation movement in the territory of today's Slovakia, whereas the Hungarian population was more inclined to Calvinism.[2] In the 1530s and 1540s, all the royal towns of today's eastern Slovakia, all the mining towns, and all the towns in western Slovakia with Slovak bourgeoisie, adopted the Reformation.[3] The initially relatively peaceful coexistence of Catholics and Protestants changed into religious conflicts. With the help of the Jesuits, the Counter-Reformation efforts of the Catholic Habsburgs gradually strengthened and culminated in the 17th century. Although Counter-Reformation faced opposition by the Protestant aristocracy, the bourgeoisie, and the village folk, they were not able to maintain their stance. The religious conflicts between the Catholics and the Protestants in Hungary escalated in the latter half of the 17th century while the Ottoman threat was still present. The violation of the rights of the aristocratic class by denying their religious freedom led to a series of anti-Habsburg uprisings. The Catholic hierarchy, often with a military power, took over Lutheran churches and schools, and expelled the priests from them. There were several bloody revolts and riots on both confessional sides during the forceful recatholization movement. The Lutheran services could be performed only in places reserved for this purpose by law. Several Protestant priests were brought to court and often had to leave the country. Many of them ended up as galley slaves.[4] The majority of the significant aristocracy converted back to Catholicism, and this gradually led to the majority of the population also returning to Catholicism. Retaliations went on even in the 18th century. The decree of Charles III (1685 – 1740), *Resolutio Carolina* of 1731, limited the employment possibilities of non-Catholics. The religious conflicts ended only by the *Patent of Toleration* issued by Joseph II (1741 – 1790) in 1781.

Printed Monophonic Hymnological Sources

Significant contributions of the Reformation included the introduction of the divine services in local languages, and the active participation of the congregation in singing the hymns. This gave rise to a prolific production of hymnals all over Central Europe. Since Reformation spread in Hungary rapidly, hymns that the population understood had to be provided in line with the principles of the movement. The demands of the Slovak population were met by hymnals published by Bohemian and Moravian printers. Although the Czech (Bohemian) and the Slovak language are two different Slavic languages, the Slovaks can understand Czech well. In contrast to Slovak, Czech penetrated into the literature and administration

already at the end of the Middle Ages. The language of the Czech translation of the Bible published in Kralice (1579)[5] became a model of the Czech literary language, and this language was used also by the Slovak population for written communication. It was the liturgical as well as literary language especially of the Slovak Lutherans. The import of Czech printed hymnals and prayer books is documented by a number of preserved hymnals of Bohemian or Moravian provenance in Slovakia. However, we have to emphasize that several Slovak men of letters were active in Bohemia and Moravia. In 1571, Ján Silván, a native of Trnava in the territory of today's Slovakia, published a collection of hymns. The collection titled *Pijsně nowé na sedm* Žalmu *kagijcých y giné* Žalmy[6], that contained notation as well, is one of the earliest printed hymnological sources by a Slovak author. Hymnals of various denominations were distributed to the territory of today's Slovakia,[7] and it was up to the priest to select the catechetically correct hymns from them. Few people could afford to own a hymnal in the 16th century. It was nothing exceptional that there was only one hymnal during the divine services in the church, and it was in the possession of the parish. A significant source documenting the practice of importing Czech hymnals is the so-called *Banská Bystrica Agenda* (1585) that contains precious repertoire sung all over the territory of Slovakia. It was a convolute consisting of the *Agenda Cžeská* of 1581 and an attached manuscript for the needs of the Slovak congregation in the town of Banská Bystrica.[8]

The influx of hymnals from Bohemia and Moravia went on till 1620 when the Catholic League defeated the Bohemian Protestants at the Battle of White Mountain. The Protestant priests had to leave the territory of Bohemia and Moravia, and it was no longer possible to legally print non-Catholic hymnals due to the strict censure. Therefore, the production of Bohemian Protestant prints gradually shifted beyond the borders of Bohemia and Moravia. A well-known example of this exilian production is hymnal *Kancyonál* of the Unity of the Brethren by John Amos Comenius (1592 – 1670), published in Amsterdam in 1659.[9] However, the true core of the production of Protestant prints shifted mainly to Hungary and, in the 18th century, to those regions of Europe that were inhabited by Germans.

Daniel Pribisch's (ca 1580 – 1646) collection of hymns without notation, attached to the translation of Luther's *Small Catechism*, was to easen the shortage in hymnals for the Slovak population.[10] The first hymnal with notation for Slovak Lutherans, as well as for exiles abroad, was published by Georgius Tranoscius (1592 – 1637), himself an exile in Hungary after the Battle of White Mountain. Tranoscius's *Cithara Sanctorum* hymnal was published in the town of Levoča in the territory of today's Slovakia in 1636, by Brewer's printing press.[11] This is a literally iconic hymnal for Slovak Lutherans. It is one of the most published books for the Slovak population of all times and was used by the Evangelical Church of the Augsburg Confession continuously until 1992.[12] For several centuries, the hymnal had a large impact on subsequent hymnal production for Slovak Christians as well. Tranoscius included all of Luther's hymns in the Cithara Sanctorum hymnal. Before the Cithara

Sanctorum appeared, they were relatively scarce in Slovak language. It was Tranoscius who translated the majority of them, and it is his merit that the hymns gradually became widespread even in the Czech environment. From time to time, new hymns were added to the hymnal.

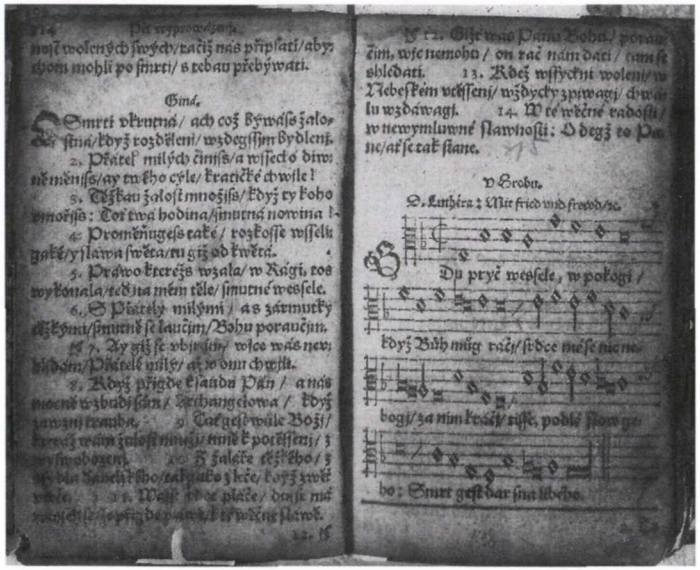

Pic 01 : Hymnal *Cithara Sanctorum* of Georgius Tranoscius. Published in Levoča 1636.

After the Cithara Sanctorum appeared for the Lutherans, a hymnal was published in 1655 for the Slovak Catholics. It was *Cantus Catholici,*[13] compiled by Benedict Szőllősi (1609 – 1656). Cantus Catholici took over about a third of the hymns of Tranoscius's Cithara Sanctorum. However, the repertoire migrated in the opposite direction, too. The later editions of the Cithara Sanctorum took over several songs from the Catholic environment into the Lutheran one. The repertoire of both the denominations was being enriched in this way. It is also noteworthy that, four years before the Slovak edition, Benedict Szőllősi compiled a *Cantus Catholici* also for the Hungarian Catholics.[14]

In the 18th century, disagreements arose in the Evangelical Church of the Augsburg Confession between Lutheran orthodoxy and pietism. A large amount of hymns from this period are translations of the works of German authors. In the early 18th century appeared a hymnal oriented towards Lutheran orthodoxy called *Pijsničnj knižečka.* The book had notation and was published in two editions (Levoča in 1702 and Kežmarok in 1707).[15] Its author was Eliáš Mlynárových (1670 – 1720).[16] Repertoire of the pietism of Halle presented a hymnal with notation, *ETAN hlasytě Prozpěwugjcý Anebo Pjsničky Nábožné* published in 1727.[17] It was compiled by Lutheran priest Ján Glosius Pondelský (1670 – 1727). Several smaller prints without notation that were compilations of hymns from larger hymnals appeared in the 18th century. However, Tranoscius's *Cithara Sanctorum* maintained its hegemony among printed hymnals all through the 18th century, although it was re-edited several times in that period. In 1741, it was re-edited by Samuel Hruškovic. The hymnal no longer appeared with notation. In the 18th century, few hymnals were produced with notation in the territory of today's Slovakia. After Ján Glosius Pondelský's hymnal, the next hymnological source

with notation appeared only in 1798. This was Adam Škultéty's (1748 - 1803) *Melodyatura aneb partytura,*[18] which was an organ score for the hymns from Tranoscius's *Cithara Sanctorum* that appeared without notation in the 18th century. The recorded melodies, mostly of Renaissance origin, appear in the score in variations, in accordance with contemporaneous conventions. The melodies are in 4/4 time, and all the notes are of equal duration.[19]

For us, the Hungarian and German hymnals printed in Hungary, or in the territory of today's Slovakia, are also noteworthy sources. In 1560, a Lutheran hymnal, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek* és *imádságok*[20] by Gál Huszár was published in Košice. (The second edition published in 1574, Komjatice).[21] In 1630, was published a German Lutheran hymnal by priest Sebastian Ambrosius Lam, *Geistliche Lieder*, in Kežmarok (Käsmark/ Késmárk). This contained mostly the local repertoire of the Germans of the Spiš region. We are aware only of a single preserved copy of this hymnal, deposited in the University Library in Göttingen.[22]

Handwritten Polyphonic Hymnological Sources

In the 16th and 17th centuries, polyphonic singing of hymns developed to a significant extent in Central Europe. The Lutheran education system, which incorporated music education too, played an important role in this. The pupils of the local schools sang in the church choirs.[23] Besides sources documenting more sophisticated polyphonic compositions of mostly German Protestant character (e.g. of Heinrich Schütz, Johann Herman Schein, or Samuel Scheidt), there are also sources with a number of hymns in a simpler polyphonic arrangement in homophonic texture. In manuscript sources, the universal Central European repertoire is often intertwined with the local one. Such sources were preserved especially in handwritten hymnals from the region of Spiš from the 17th and 18th centuries. Four- to six-part arrangements of Latin, and Latin plus Slovak lyrics, can be found in the *Hymnal of Hôrka* from the first half of the 17th century. From the end of the 17th century and the beginning of the 18th century, these sources include the *Ľubica Hymnal,*[24] *Nicolaus Simonides's Hymnal* from Veľká,[25] and the *Hymnal of Smolnícka Huta*. These contain settings of predominantly Latin and German, or purely German, lyrics, and only the *Ľubica Hymnal* contains lyrics in a language that the Slovak believers understood.[26] There are about 300 German hymns in 4- to 5-part arrangements in the above sources. The major part of the repertoire is well-known from contemporaneous German prints, although anonymous arrangements, probably by local cantors, can also be found here.

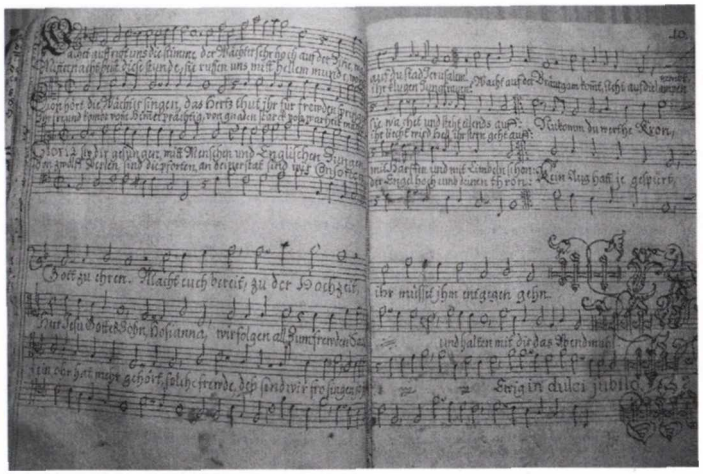

"Wachet auf ruft uns die Stimme" from Hymnal of Nicolaus Simonides preserved in Lutheran church in Poprad-Veľká.

These arrangements were handed over from generation to generation and migrated in a wider geographical region, while the local tradition often maintained them for over 100 years. Another important hymnological source is the *Gradual of Prešov* from 1635 in Hungarian language. According to Ilona Ferenczi, its repertoire consists of Goudimel's arrangements of French psalms, German polyphonic chorales, and compositions of local authors.[27]

In the 17th century, new German organ tablature notation was very popular in the territory of today's Slovakia. The most important sources containing, among other pieces, hymns are the *Vietoris Tablature*[28] and the *Tabulatura Miscellanea*.[29] The Vietoris Tablature contains hymns for the whole liturgical year for the Slovak congregation. A smaller number of hymns can be found in the Tabulatura Miscellanea. However, these tablature sources preserved mostly only the skeletal voices of the arrangements (soprano, bass).

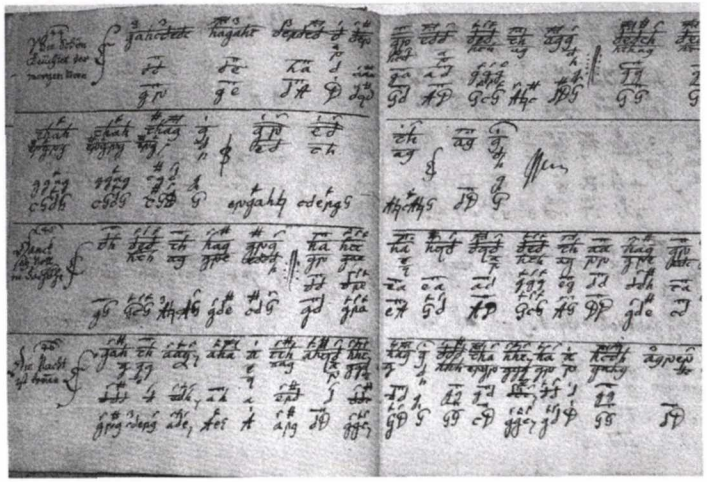

Hymns *Wie schön leuchtet der Morgenstern*, *Dank sei Gott in der Höhe* and *Die Nacht ist kommen* written down in new German tabulature notation in *Tabulatura Miscellanea.*

Secondary Sources with Information on Hymnological Sources

In the whirlpool of the Counter-Reformation and the military conflicts, numerous written documents were destroyed from the 16th and 17th centuries. Preserved sources does not give a complete picture of contemporaneous practise. Very important for us are also lists of inventories that recorded the sheet music owned by the church choirs. On that basis we

may form an idea of the practice of singing hymns. Inventories from the 17th century document e.g. the presence of Johann Walter's collection of polyphonic hymns from 1544,[30] or the *Geistliche Lieder D. Mart. Lut. Und andern frommen Christen* hymnal from 1559[31] in the town of Banská Bystrica.

We can also get valuable information from contemporaneous literature, especially from biographical works by various scholars in the style of Grimmelshausen's novel *Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch* (1669). For example, Silesian musician Daniel Speer's *Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus* (1683) is quite remarkable. It depicts life in Upper Hungary in the latter half of the 17th century and often mentions musical life, too. Lutheran priest Štefan Pilárik records even more details in his autobiography *Currus Jehovae Mirabilis* of 1678. He informs us about the performance of Heinrich Schütz's compositions in the language of the Slovak congregation, as well as about specific hymns sung at various occasions. The most noteworthy accounts on the contemporaneous practice of singing hymns were left to us by superintendent and a great supporter of Lutheran orthodoxy, Daniel Krman (1669 – 1740). He authored the hymnal titled *Ewangelický kancyonal* (Zittau 1717, 1722, 1727)[32] together with Václav Kleych, a Bohemian exile active in the German town of Zittau. Krman's foreword to this hymnal is a brief historical overview of the Lutheran hymnals in Europe. It documents his extensive knowledge of the contemporaneous production of hymnals in various national cultures. Even the hymnal *Then Swenska Psalm Booken.*[33] Published in Stockholm in 1695, did not escape Krman's attention. He noted that this hymnal contained *"hymns translated from German, and Habermann's prayers"*.[34] Krman knew also of the *"Lüneburg Manual"*, translated into Danish that contained an annex of hymns. However, in this case, he does not give any further details about the print. He also mentions Johann Tornæ's *Manuale Lapponicum,* issued in Stockholm in 1648. We assume Krman knew about the Danish Lüneburg Manual and the *Manuale Lapponicum* only from secondary sources. On the other hand, everything suggests that the *Then Swenska Psalm Booken* hymnal was really present in his personal library. This is documented also by his contacts with Sweden. In 1707, Krman was sent by the synod to Charles XII, King of Sweden, to gain funds to run the Evangelical College in Prešov. At the time, the Swedish king was fighting against Russia in the Great Northern War.[35] Krman kept a Latin travel journal of his journey to Russia, known as *Itinerarium.*[36] This reveals that he bought literature in foreign languages on his journeys. He mentions songs that were sung at various occasions. In his travel journey, Krman mentions two Swedish priests with whom he spent some time during the military campaign of the Swedish King in Russia. These were Jöran Nordberg (1677 – 1747) and *Magnus Aurivillius* (1673 – 1740). A few years after returning from Russia, Krman was imprisoned for offending the Catholic Church. Even the Swedish King interceded for his liberation but to no effect: Krman died at the Bratislava (Pressburg/ Pozsony) Castle. His library was destroyed, so probably none of the mentioned northern hymnals were preserved in the territory of Slovakia.

Conclusion

Slovak Christians inhabiting the territory of Upper Hungary in the 16th to 18th centuries were very close to Bohemians and Moravians in terms of geography, culture, and language. For example, even the hymns from the time of Jan Hus (1369 – 1415) had a longer tradition here than elsewhere in Europe. The needs of the Slovak-speaking population were met in the 16th century by printers from Bohemia and Moravia. Georgius Tranoscius's hymnal, *Cithara Sanctorum*, was published in 1636, and it was in use for almost 400 years. This hymnal appeared in numerous editions until the 20th century. The specificity of the Evangelical hymnals meant for Slovak congregations was the language they used as the liturgical language. Polyphonic arrangements of hymns can be found in numerous handwritten sources from the 17th and 18th centuries. Besides well-known German Protestant authors, these contain noteworthy local arrangements that remained in the repertoire of the local performers for a very long time.

Study was realised with support of Ministry of education, science, research and sport of Slovak Republic VEGA No. 1/0699/16

Adriana Grešová

Born 1991 in Liptovský Mikuláš, Slovakia, Adriana Grešová studied musicology at Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava where she currently works as a doctoral student. She focuses on Lutheran music in the 16th and 17th centuries in Central Europe with an emphasis on hymnological research. She is a member of Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie.

Email: gresova2012@gmail.com

Notes

1 MRVA, Ivan: Doba panovania Jagelovcov. [The Era of the Jagiellonian Rule.] In: *Krátke dejiny Slovenska*. (ed. Elena Mannová), Bratislava: Academic Electronic Press, 2003, p. 108.

2 KÓNYA, Peter: Kalvinizmus v hornouhorských slobodných kráľovských mestách. [Calvinism in the Free Royal Towns of Upper Hungary.] In: *Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity pre Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku a Cirkevný zbor ECAV na Slovensku Bardejov, 2011, pp. 139 – 153.

3 MRVA, Ivan a DANIEL, Dávid P.: Reformácia, rekatolizácia a politické konflikty. [Reformation, Recatholization, and Political Conflicts.] In: *Krátke dejiny Slovenska*. (ed. Elena Mannová), Bratislava: Academic Electronic Press, 2003, p. 129.

4 *Väznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka. [The Imprisonment, Release, and Peregrination of Ján Simonides and his Companion Tobiáš Masník]* (ed. Jozef Minárik). Bratislava: Tatran, 1981.

5 [The Kralice Bible in six volumes]. Biblj České Djl' prwnj Totiž, Patery Knihy Mogžjssowy W nowě wydané. MDLXXIX [= 1579]. Bibliograhpy Knihopis No. K01107.

6 *Piesne Jána Sylvána. [Ján Sylván's Hymns]*

(ed. Boris Bálent), Martin: Matica slovenská, 1957, p. A 10a.

7 These were mostly Utraquist hymnals, Catholic hymnals, or hymnals of the Unity of the Brethren.

8 Today, it is deposited in the Study of Manuscripts and Early Prints of the Central Library of the Slovak Academy of Sciences in Bratislava. Shelfmark BB 663.

9 RISM HBS 1659/01

10 *Katechysmus D. M. Luthera z Nemeckého yaziku na Slowénsky preložený [...]Od Kneze Daniele Pribischa ffarare Harhowského,* Levoča, 1634. See: ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. [Bibliography of Prints Published in Slovakia by 1700.]* Volume 1, Martin: Matica slovenská, 1972, No. 809, p. 303.

11 RISM HBS 1636/01

12 Current library science is aware of its 215 editions, most of them without notation. Editions containing notation come from the years 1636, 1653, 1674, 1684, 1696. See: AUGUSTÍNOVÁ, Eva: *Cithara sanctorum bibliografia. [Cithara Sanctorum Bibliography.]* Martin: Slovak National Library, 2011.

13 RISM HBS 1655/01

14 ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. [Bibliography of Prints Published in Slovakia by 1700.]* Volume 1, Martin: Matica slovenská, 1972, No. 987, p. 355.

15 RISM HBS 1702/01; 1707/01.

16 KENDROVÁ, Zlatica: Tvorca v hymnologických prameňoch barokového Slovenska. [The Author in the Hymnological Sources of Baroque Slovakia.] **In:** *Malé osobnosti veľkých dejín – veľké osobnosti malých dejín III.* (ed. Sylvia Urdová), Slovak Musicological Association and the Slovak National Museum - Music Museum, Bratislava, 2017, p. 44.

17 Bibliograhpy Knihopis No. K02710.

18 RISM HBS 1798/01

19 HAMADOVÁ, Anna: *Adam* Škultéty*: Melodyatura aneb partytura (1798).* [Thesis], Faculty of Arts, Comenius Unviersity, 2006.

20 CZOMASZ TÓTH, Kálman: *A XVI. század magyar dallamai II. [Hungarian Melodies of the 16th Century.]* 2nd edition, (ed. Ilona Ferenczi), Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017, p. 1076.

21 VAJDIČKA, Ľudovít M.: Vzájomné Česko-Slovenské vplyvy v piesňovej tvorbe 16. a 17. storočia a ľudová pieseň [Mutual Bohemian and Slovak Influences in the Song Production of the 16th and the 17th Century, and Folk Songs]. In: *Česko-slovenské hudobné vzťahy.* (ed. Katarína Horváthová), Bratislava: Obzor, 1979, p. 36. The hymnal is available online: http://mek.oszk.hu/08800/08838/html (21. 2. 2018)

22 Online: https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN591262940 (21. 2. 2018)

23 HULKOVÁ, Marta: Beitrag zur Problematik der Musikerziehung in den Stadtschulen auf dem Gebiet der Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Musicologica Istropolitana IV* (2005), pp. 41 – 61.

24 HULKOVÁ, Marta: Spevník z Hôrky a spišské rukopisné spevníky zo 17. a 18. Storočia. [The Hymnal of Hôrka and Handwritten Hymnals from Spiš from the 17th and the 18th Century] In*: Ad honorem Richard Rybarič.* (ed. Janka Petőczová),

Bratislava: Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences, 2011, pp. 87 – 101.

25 RUŠČIN, Peter: Duchovné piesne z rukopisného kancionálu Himmlischer Engel-Schall z Veľkej (1685). [Hymns from the Manuscript Hymnal of Himmlischer Engel-Schall from Veľká (1685).] In: *Ad honorem Richard Rybarič.* (ed. Janka Petőczová), Bratislava: Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences, 2011, pp. 102 – 123.

26 RYBARIČ, Richard: Zur Frage des sogenannten slowakischen Bestandteils in dem mehrstimmigen Gesangbuch aus Ľubica (17. Jahrhundert). In: *Musicologica Slovaca VII* (1978), pp. 213 – 223.

27 *Graduale ecclesiae Hungaricae Epperiensis: 1635.* (ed. Ilona Ferenczi), (Musicalia Danubiana 9), Hungarian Academy of Sciences, 1988.

28 *Tabulatura Vietoris saeculi XVII.* (Eds. Ilona Ferenczi, Marta Hulková), (Musicalia Danubiana 5), Bratislava: OPUS, 1986.

29 *Pestrý zborník / Tabulatura Miscellanea.* (Monumenta Musicae Slovacae), (ed. Ladislav Kačic), Bratislava: Music Centre, 2015.

30 KALINAYOVÁ, Jana a kol.: *Hudobné inventáre* a *repertoár viachlasnej hudby na Slovenku* v 16.-17. *Storočí. [Inventories of Music and the Repertoire of Polyphonic Music in Slovakia in the 16th and 17th Century.]* Bratislava: Slovak National Museum – Music Museum, 1994, No.: 1/11

31 Ibid., No.: 3/19

32 Bibliography Knihopis No. K03972.

33 KLEYCH, Václav – KRMAN, Daniel: *Ewangelicský kancyonal.* 1722, p. [A9]r.

34 Ibid., p. [A9]r.

35 Among other things, he gives a detailed description of the Battle of Poltava where the Russians defeated the Swedish troops.

36 The autograph was owned by the Lyceum Library in Prešov (shelfmark: CQ 419). According to Jozef Minárik, it can be found in the State Archive in Prešov.

Bibliography

[The Kralice Bible in six volumes]. *Biblj České Djl' prwnj Totiž, Patery Knihy Mogžjssowy W nowě wydané.* MDLXXIX [= 1579]. Bibliography No. K01107.

AUGUSTÍNOVÁ, Eva: *Cithara sanctorum bibliografia. [Cithara Sanctorum Bibliography.]* Martin: Slovak National Library, 2011.

CZOMASZ TÓTH, Kálman: *A XVI. század magyar dallamai I. – II. [Hungarian melodies of the 16th Century I. – II.]* 2nd edition, (ed. Ilona Ferenczi), Budapest: Akadémiai Kiadó, 2017.

ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700. [Bibliography of Prints Published in Slovakia by 1700.]* Vol. 1, Martin: Matica slovenská, 1972.

Dejiny slovenskej hudby od najstarších čias *po súčasnosť [The History of Slovak Music from the Earliest Times to the Present Era.]* (ed. Oskár Elschek) Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava: ASCO Art & Science, 1996.

Graduale ecclesiae Hungaricae Epperiensis: 1635. (ed.

Ilona Ferenczi), (Musicalia Danubiana 9), Budapest: Hungarian Academy of Sciences, 1988.

HAMADOVÁ, Anna: *Adam* Škultéty*: Melodyatura aneb partytura (1798)*. [Thesis], Bratislava: Faculty of Arts, Comenius University, 2006.

HULKOVÁ, Marta: Beitrag zur Problematik der Musikerziehung in den Stadtschulen auf dem Gebiet der Slowakei im 16. Jahrhundert. In: *Musicologica Istropolitana* IV (2005), pp. 41 – 61.

HULKOVÁ, Marta: Die Musikaliensammlung von Bardejov (Bartfeld) und Levoča (Leutschau) Übereinstimmungen und Unterschiede (16. – 17. Jh.). In: *Musicologica Istropolitana* II (2003), pp. 51 – 114.

HULKOVÁ, Marta: Ľubický spevník [The Ľubica Hymnal]. In: *Musicologica Slovaca* XII (1988), pp. 11 – 134.

HULKOVÁ, Marta: Spevník z Hôrky a spišské rukopisné spevníky zo 17. a 18. Storočia. [The Hymnal of Hôrka and Handwritten Hymnals from Spiš from the 17th and the 18th Century] In: *Ad honorem Richard Rybarič.* (ed. Janka Petőczová), Bratislava: Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences, 2011, pp. 97 – 101.

KALINAYOVÁ, Jana a kol.: *Hudobné inventáre* a *repertoár viachlasnej hudby na Slovenku* v 16.-17. *Storočí. [Inventories of Music and the Repertoire of Polyphonic Music in Slovakia in the 16th and 17th Century.]* Bratislava: Slovak National Museum – Music Museum, 1994.

Katechysmus D. M. Luthera z Nemečkého yaziku na Slowénsky preložený. Levoča, 1634. Bibliography Knihopis No. K05066b.

KENDROVÁ, Zlatica: Tvorca v hymnologických prameňoch barokového Slovenska. [The Author in the Hymnological Sources of Baroque Slovakia.] **In:** *Malé osobnosti veľkých dejín – veľké osobnosti malých dejín III.* (ed. Sylvia Urdová), Slovak Musicological Association and the Slovak National Museum - Music Museum, Bratislava, 2017, p. 38 – 48.

KLEYCH, Václav a KRMAN, Daniel: *Ewangelicský kancyonal,* 1722.

KÓNYA, Peter: Kalvinizmus v hornouhorských slobodných kráľovských mestách. [Calvinism in the Free Royal Towns of Upper Hungary.] In: *Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity pre Biskupský úrad Východného dištriktu Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku a Cirkevný zbor ECAV na Slovensku Bardejov, 2011, pp. 139 – 153.

MRVA, Ivan a DANIEL, Dávid P.: Reformácia, rekatolizácia *a* politické konflikty. [Reformation, Recatholization, and Political Conflicts.] In: *Krátke dejiny Slovenska*. (ed. Elena Mannová), Bratislava: Academic Electronic Press, 2003, pp. 126 – 156.

MRVA, Ivan: Doba panovania Jagelovcov. [The Era of the Jagiellonian Rule.] In: *Krátke dejiny Slovenska.* (ed. Elena Mannová), Bratislava: Academic Electronic Press, 2003, pp. 100 – 110.

Pestrý zborník / Tabulatura Miscellanea. (Monumenta Musicae Slovacae), (ed. Ladislav Kačic), Bratislava: Music Centre, 2015.

Piesne Jána Sylvána. [Ján Sylván's Hymns] (ed. Boris Bálent). Martin: Matica slovenská, 1957.

RISM [*Répetoire International des Sources Musicales*] B/XIII/1, *Hymnologica Slavica*: Hymnologica Bohemica, Slovaca (HBS) Notendrucke des 16. bis 18. Jahrhunderts. (Eds. Jan Kouba, Marie Skalická, Gerhard Schuhmacher, Karol Hławiczka, Leon Witkowski, Teresa Krukowski, Gerhard Schuhmacher, Jan Raupp), München: G. Henle Verlag, 2012.

RUŠČIN, Peter: *Cantus Catholici a tradícia duchovného spevu na Slovensku. [Cantus Catholici and the Tradition of Hymns in Slovakia]* Bratislava: Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences, 2012.

RUŠČIN, Peter: Duchovné piesne z rukopisného kancionálu Himmlischer Engel-Schall z Veľkej (1685) [Hymns from the Manuscript Hymnal of Himmlischer Engel-Schall from Veľká (1685)]. In: *Ad honorem Richard Rybarič.* (ed. Janka Petőczová), Bratislava: Institute of Musicology of the Slovak Academy of Sciences, 2011, pp. 102 – 123.

RYBARIČ, Richard: *Dejiny hudobnej kultúry na Slovensku I. [The History of Musical Culture in Slovakia I].* Bratislava: OPUS, 1984.

RYBARIČ, Richard: Zur Frage des sogenannten slowakischen Bestandteils in dem mehrstimmigen Gesangbuch aus Ľubica (17. Jahrhundert). In: *Musicologica Slovaca* VII (1978), pp. 213 – 223.

Tabulatura Vietoris saeculi XVII. (Eds. Ilona Ferenczi, Marta Hulková), (Musicalia Danubiana 5), Bratislava: OPUS, 1986.

VAJDIČKA, Ľudovít M.: Vzájomné Česko-Slovenské vplyvy v piesňovej tvorbe 16. a 17. storočia a ľudová pieseň [Mutual Bohemian and Slovak Influences in the Song Production of the 16th and the 17th Century, and Folk Songs]. In: *Česko-slovenské hudobné vzťahy.* (ed. Katarína Horváthová), Bratislava: Obzor, 1979, pp. 36 – 41.

Väznenie, vyslobodenie a putovanie Jána Simonidesa a jeho druha Tobiáša Masníka. [The Imprisonment, Release, and Peregrination of Ján Simonides and his Companion Tobiáš Masník] (ed. Jozef Minárik). Bratislava: Tatran, 1981.

Die Marseiller Hymne der Reformation

Ein feste Burg ist unser Gott - en receptionshistorie

Af Lars Rosenlund Nørremark

Indledning

I centrum for reformationen står naturligvis Martin Luther og ikke mindst hans teologi og filosofi, som er blevet søgt fortolket og indskrevet i snart sagt alle dele af europæisk tænkning, kultur og samfund, som stamfader til en mangfoldig receptionshistorie.

Nærværende artikel vil forsøge at bidrage til den lutherske receptionshistorie gennem Luthers nok mest berømte salme *Ein feste Burg ist unser Gott*, i Danmark kendt som *Vor Gud han er så fast en borg* (Se Den Danske Salmebog, nr. 336). Denne salmes receptionshistorie er kolossal. Den tyske teolog Karl Dienst har betegnet salmen som et "Identitätssignal des Protestantismus" eller som titlen på nærværende artikel antyder, "Die Marseiller Hymne der Reformation", som Heinrich Heine så berømt har kaldt den. Fokus her vil primært være den tyske receptionshistorie dog med en afstikker til Frankrig.

Artiklen falder i to dele. I første del vil jeg først kort skitsere den kulturelle og idéhistoriske baggrund for Martin Luthers forestilling om kirkemusik med særligt fokus på hans idéer om menighedssang på modersmålet. Derefter vil jeg på dette grundlag belyse Luthers forhold mellem teologi og musik.

I artiklens anden del vil jeg indplacere *Ein feste Burg ist unser Gott* i en primært idéhistorisk og receptionshistorisk kontekst på baggrund af artiklens første del om Luthers syn på kirkemusik og dels på baggrund af nogle motiver hentet fra salmen selv. I dette forløb vil der være nedslag i Johann Sebastian Bachs kantate af samme navn og dernæst i Felix Mendelsohn-Bartholdys "Reformationssymfoni". Til sidst vil den blive sat i relation til Claude Debussys brug af salmen i sit værk "En blanc et noir" skrevet under 1. Verdenskrig.

Hvordan kan altså den idéhistoriske og receptionshistoriske udvikling beskrives og forklares fra J.S. Bachs religiøse og teologiske udtryk, over F. Mendelssohn-Bartholdys nationalromantiske iscenesættelse til C. Debussys politiske perspektivering?

Til sidst vil jeg med denne fortolkning in mente forsøge mig med at reflektere over, hvad der sker, når

et oprindeligt teologisk, senere også kunstnerisk indhold totalt opløses i sin egen receptionshistorie.

1. *Ein feste Burg ist unser Gott* og Luthers forestilling om kirkemusik.

Det er alment kendt, at Martin Luther satte stor pris på musik, og fortællingen er generelt, at med reformationen og i særdeleshed med Luther blev fundamentet lagt for den protestantiske menighedssang, som vi kender den i dag. Luthers tanker om musik og musikkens rolle i forkyndelsen opstod dog ikke ex nihilo. Hans musikforståelse havde dybe rødder i middelalderens musikteori både rent praktisk, men også på det epistemologiske plan. Disse to spor vil kort blive uddybet i det efterfølgende.

I første omgang vil der kort fokuseres på rødderne til den protestantiske menighedssang, og i den forbindelse læses denne i relation med Robin A. Leavers dugfriske bog, "The Whole Church Sings".

Robin A. Leavers ærinde med denne bog stemmer ikke helt overens med emnet for denne artikel, men hans velinformerede beskrivelse af den præ-reformatoriske "vernacular song" er af interesse. Leaver knytter an til begrebet "vernacular song" som stritter imod en dansk oversættelse, men en parafraseret oversættelse vil lyde noget á la, "folkelig og hverdagssang på modersmål". Præcis denne indholdsmæssige flertydighed, dvs. at begrebet både indeholder det "folkelige" og det "hverdagsagtige", er essentiel her.

Leaver samler den folkelige sangkultur overordnet set i fire typer.

Først var der folkesangene, Volkslieder, som gennemsyrede dagligdagen for den "almindelige" borger. Denne tradition var omkring Luthers tid i langt overvejende grad mundtligt overleveret, og på trods af at folkesangene var så mangfoldigt udbredt, er kilderne ganske sparsomme, netop "[...] because transmission was predominately oral rather than literate [...]"[1].

Nogle overleverede folkesanges ophavsmænd trådte ud af anonymitetens skygge, og disse navngivne sangere var ofte de såkaldte mestersangere. Mestersangstraditionen havde sin oprindelse i de store tyske købstæder i 1300-tallet. Mestersangerlaugene havde status som andre håndværks- og handelslaug og havde specifikke privilegier. Især tilknytningen til håndværkslaugene gav udslag i strenge optagelseskrav og forfinede kompositoriske kundskaber både udi lyrik og musik. Vi kender traditionen iscenesat af Richard Wagner i hans opera "Die Meistersinger von Nürnberg". Leaver pointerer, at mestersangene havde et stærkt religiøst islæt, da mestersangerne selv "[...] thought themselves as continuing the expertise demonstrated by King David in the biblical Psalms."[2] Strukturen i en mestersang er en barform, dvs. en AAB-form, bestående at første del gentaget (AA) og derefter en videreudvikling og afslutning (B).

Barformen var også grundlaget for balladen, som Leaver dernæst behandler. Balladen var kort fortalt ofte "nyheder" på sangform. Det at nyheder blev formidlet på sang og i en stram barform bevirkede ifølge Leaver, at "[...] verbal correspondences were often not simply similar but verbatim [...]"[3] Man kunne altså i en overvejende mundtlig kultur få en form for sikker grund i formidling af nyheder på tværs af geografi.

Den sidste form som Leaver behandler er måske

den mest oplagte i nærværende sammenhæng; Leisen. Leiser var folkelige religiøse sange, som ofte var direkte gendigtninger af den katolske messes musikalske led. Selve navnet, Leise, er en sammentrækning af det katolske messeled Kyrie (eleison). "These folk songs were mostly single-stanza, paraliturgical refrains sung in processions, pilgrimages, funerals, and liturgical dramas [...]"[4]. De indgik altså i den omgivende folkelige praksis omkring kirken.

Leavers opdeling og oprids er en anvendelig afgrænsning af den kontekst, hvori Luther udviklede sine tanker om forholdet mellem musik og teologi.

Incipit Martin Luther.

Nu er vi fremme ved Luther selv og hans tanker omkring musik. I udlægningen af Luthers forestilling om relationen mellem musik og teologi, og dermed hans bestemmelse af kirkemusikken, vil jeg anvende den tysk-australske musikvidenskabsmand og teolog Jost Andreas Loewes udlægning af Luthers tanker om kirkemusik i artiklen, "Musica est Optimum: Martin Luthers Theory of Music".

Kirkemusik må netop findes i relationen mellem musik og teologi, og derfor vil jeg fortløbende benævne denne relation: kirkemusik. Loewes artikel lægger sig fint i tråd med Robin A. Leavers beskrivelse af den folkelige sang før reformationen, idet Loewes ærinde med Luthers såkaldte "musikteori" i en idéhistorisk kontekst er at spore i dens rødder og dermed historiserer Luthers musikforståelse. Valget af udtrykket "musikteori" hos Loewe, finder jeg, er en anelse misvisende, da man i en normal musisk kontekst sædvanligvis associerer begrebet musikteori med de kompositoriske byggesten i musikken, tonalitet, formgivning osv., så derfor vil jeg fortløbende benævne det musikforståelse og ikke musikteori. Dernæst forsøger han at give en fortolkning af Luthers forhold til kirkemusik. Loewes historisering af Luthers musikforståelse finder jeg kun nødvendig at berøre ganske kort, da jeg jo allerede har udlagt en historisk grund for Luthers musikforståelse. Derimod vil jeg koncentrere mig om Loewes fortolkning af Luthers bestemmelse af kirkemusik.

I historiseringen af Luthers musikforståelse er Loewes hovedpointe, at Luther i overvejende grad viderebringer den middelalderlige skolastiske forestilling om musik som en del af Artes Liberales, de syv frie kunster. Musik tilhører i denne tradition quadrivium-delen bestående af aritmetik, geometri, astronomi og altså musik. I den henseende citerer Loewe Luther for at udtale, at børn i deres uddannelse, "[d]ie musica mit der gantzen mathematica lernen."[5]. Altså skal de lære musik på lige fod med matematik. En sidste central pointe, som Loewe uddrager, er, at Luther var fortaler for den forestilling, at musik kunne fungere som en bro mellem quadrivium- og triviumdelene. Dette er centralt i Loewes fortolkning af Luthers syn på kirkemusik, idet at anvende musik som bro mellem quadrivium- og triviumdelene flytter fokus fra musik som en matematisk disciplin, quadrivium-fagene, til en langt mere praktisk disciplin, dvs. trivium-fagene, som jo rummer grammatik, logik og ikke mindst retorik.

På baggrund af primært Luthers forord til motet-samlingen "Symphoniæ Iucundæ" fra 1538 udbreder Loewe Luthers syn på kirkemusikken, og her

er den førnævnte praktiske del af musikken central. Grundlæggende fulgte Luther den for sin tid gængse forestilling om musik og dens kategoriale opdelinger. I denne forestilling var musik opdelt i *musica mundana* (den naturlige verdens lyde), *musica vocis* (menneskestemmens musik) og *musica caelestis* (himlens musik).

Musica mundana er ikke vigtig i denne sammenhæng, da denne kategori dækker over den "musik", som naturen frembringer.

Loewe fortsætter sin udlægning med *musica vocis* og mere specifikt *musica humana*. *Musica vocis* er stemmens musik og generelt den lyd, som levende væsener kan frembringe. Øverst over alle levende væseners musik stod naturligvis menneskets musik fordi dennes stemme, "[...] was bestowed (begnadet) on human beings by their creator [...]"[6]. Fordi den menneskelige stemme var i stand til at tale og udtrykke følelser, var den alle andre stemmer og lyde overlegen, "[...] for God has blessed it with such music [...]"[7].

Baggrunden for *musica caelestis* lå hos Luther i den skolastiske forestilling, at "music belonged to the transcendental matters"[8]. Musik var i denne forestilling en af de ting, som blev skabt først i verden, "[m]usic existed from the beginning of the world", citerer Loewe Luther for at udtale[9]. Musik var skabt således, at "[...] the very heavens [could] declare the glory of God [...]"[10]. For Luther var det faktum, at de store bibelske salmister talte igennem salmer, et tegn på, at Guds ånd talte igennem musik. Loewe er i sin anvendelse af "Spirit" lidt uklar, om han henviser til "Holy Spirit" eller blot "Guds ånd", derfor min betegnelse "Guds ånd". Loewe konkluderer, "Music, therefore, was both an intrinsic part of creation that dated back to the very beginning of the cosmos and in itself an agent of God's ongoing work in creation."[11] Opsummeret og fortolket blev, ifølge den skolastiske tradition som Luther selv identificerede sig som en del af, musikken skabt af Gud helt fra begyndelsen. Netop via denne tætte tilknytning til Guds skabelse af verden var det muligt igennem musik, som et ursprog, at lovprise Gud for skabelsen. Musik var simpelthen Guds oprindelige sprog.

Loewe skriver, "[h]eavenly music offered human kind a glimpse of heaven in the world around them in the same way in which the scholastic anagogical sense of the Scripture revealed something essential about heaven."[12] Denne sammenstilling af de hellige skrifter og *musica caelestis* er central, fordi musik for Luther kun var underordnet Guds ord selv, og "[t]he capacity to combine Scripture with music (sermo et vox), to draw heavenly music and heavenly words, was what ultimately distinguished human beings from animals."[13]

Denne kombination var det endegyldige mål for Luther, og koblingen mellem tekst og musik peger på, at Luther netop anså den ægte kirkemusik som broen mellem quadrivium- og triviumdelene; det at kunne tale i musik.

"Whenever human beings used their voice to sing God's praise, *musica humana* and *musica caelestis* were conjoined."[14] Det var altså menneskets evne til at kunne lovsynge Gud igennem sin musik og igennem en gestaltning af Bibelens tekster i musik, som var central for Luther, for herigennem kunne man lov-

prise Gud i Guds egen sprog, musikkens sprog. Det var dette, som gav mennesket særstatus i verden overfor naturens/verdens musik. Denne særstatus gjorde det tillige muligt for mennesket ved at komponere musik, dvs. udarbejde kunstfærdig musik, at forstærke og forstørre denne lovprisning. Den kompositoriske evne hos mennesker var for Luther i forvejen fra Gud given, og derigennem kunne komponister komponere musik, som "[...] was greater than its component voices or parts."[15] Luther åbnede altså op for muligheden for at *musica artificialis*, dvs. den alene af mennesket skabte og i denne sammenhæng den "kunstige" flerstemmige musik, kunne have en plads som kirkemusik. Komponistens egne ambitioner om at lave stor musik, stod ikke i vejen for teologien. Loewe citerer Luther for dette med flg.:

> "Wo aber die natürliche Musica durch die Kunst gescherfft vnd polirt wird, da sihet vnd erkennet man erst zum teil (den gentzlich kans nicht begrieffen noch verstanden werden) mit grosser verwunderung die grosse vnd volkomene weisheit Gottes in seinem wunderbarlichem werck der Musica."[16]

Værd at bemærke er, "durch die Kunst gescherfft vnd polirt wird". Loewe forklarer: "[t]he skill of composers mere shaped the singing of God's praise [...]"[17]. Jo bedre en komponist var, desto bedre var lovsangen. *Musica caelestis* var, som nævnt, ikke kun forbeholdt himlen, men netop ved at kombinere *musica humana* og *musica caelestis* igennem *musica artificialis*, kunne der dannes "[...] an occational bridge between heaven and earth."[18] Loewe går så vidt som til at konkludere, at for Luther skete dette hver eneste gang "[...] human beings sang the praises of God they aligned their voices with those of heaven, and so the music of heaven could resound on earth".[19]

Luthers idé om menighedssang på modersmål havde, fortalt via Leaver, sine rødder i den folkelige dagligdags sangkultur med lån fra både almindelige folkesange, som Luther selv lånte melodier fra til sine egne salmer og fra mestersangstraditionen i sine formale kompositoriske krav. Det er indlysende at Leise-traditionen, der med sine folkelige gendigtninger af de gregorianske hymner fra den katolske liturgi, var en stor inspiration for Luthers eget virke. Videre fortalt via Loewe, kan man sige, at Leavers pointe om at balladerne kunne fastholde et indhold mere eller mindre ordret på tværs af en overvejende mundtlig tradition, også må have været tiltrækkende for Luther, der jo så en stor del af den generelle forkyndelse igennem menighedssangen på modersmål. På den måde kunne Luthers teologi og doxa bevare en stor del ensartethed på tværs af de mange menigheder. For Luther var *musica artificialis*, og i denne sammenhæng den flerstemmige korsang, den ideelle form for kirkemusik, for herigennem kunne mange stemmer på én gang lovprise Gud, og igennem komponistens evner kunne denne lovprisning raffineres til et endnu stærkere udtryk.

2. *Ein feste Burg ist unser Gott.* Tre nedslag i dens receptionshistorie.

Vi er nu nået til Luthers salme *Ein feste Burg ist unser Gott*. Der er naturligvis ikke plads til en komplet gennemgang af hele salmens receptionshistorie.

Derfor vil der, som tidligere nævnt blive fokuseret på tre nedslag i receptionshistorien, som vil blive analyseret, historiseret og kontekstualiseret: Johann Sebastian Bach, Felix Mendelssohn-Bartholdy og Claude Debussy. Fokus bliver altså fra cirka midten af det 18. årh. og frem til begyndelsen af det 20. årh. Til dette vil jeg primært anvende to tyske teologer og kirkehistorikere, hhv. teologen og historikeren Michael Fischer[20] og musikvidenskabsmand og teolog Martin Geck[21].

Ein feste Burg ist unser Gott,
ein gute Wehr und Waffen.
Er hilft uns frei aus aller Not,
die uns jetzt hat betroffen.
Der alt böse Feind
mit Ernst er's jetzt meint,
groß Macht und viel List
sein grausam Rüstung ist,
auf Erd ist nicht seinsgleichen.

Mit unsrer Macht ist nichts getan,
wir sind gar bald verloren;
es streit' für uns der rechte Mann,
den Gott hat selbst erkoren.
Fragst du, wer der ist?
Er heißt Jesus Christ,
der Herr Zebaoth,
und ist kein andrer Gott,
das Feld muss er behalten.

Und wenn die Welt voll Teufel wär
und wollt uns gar verschlingen,
so fürchten wir uns nicht so sehr,
es soll uns doch gelingen.
Der Fürst dieser Welt,
wie sau'r er sich stellt,
tut er uns doch nicht;
das macht, er ist gericht':
ein Wörtlein kann ihn fällen.

Das Wort sie sollen lassen stahn
und kein' Dank dazu haben;
er ist bei uns wohl auf dem Plan
mit seinem Geist und Gaben.
Nehmen sie den Leib,
Gut, Ehr, Kind und Weib:
lass fahren dahin,
sie haben's kein' Gewinn,
das Reich muss uns doch bleiben.[22]

Men først skal vi omkring selve salmen og uddrage nogle motiver, som er relevante for det efterfølgende receptionshistoriske blik.

På trods af ivrige forsøg af mestendels tyske teologer og kirkehistorikere fortaber de historiske omstændigheder om salmens oprindelse sig i det dunkle. Der er dog bred enighed om, at Luther selv både er forfatter til teksten og komponisten bag melodien. Ifølge Martin Geck kan salmen spores tilbage til 1529, og højst sandsynligt er salmens oprindelse ikke meget tidligere end dette[23]. Af de tidligste tryk er den "Klugsche Gesangbuch" fra 1533[24], hvor salmen for første gang er at finde i en Gesangbuch, men også den "Babstsche Gesangbuch" fra 1545 er værd at bemærke, dels pga. deres indholdsmæssige omfang,

men også fordi de begge falder indenfor Luthers egen levetid.

Fokus her vil være på to motiver i salmen, som er relevante for artiklen; salmens kampmotiv og fortrøstnings- og tilflugtsmotivet.

Salmen er en parafrase over Davids salme 46, som i den nuværende autoriserede danske oversættelse (1992) begynder, "Gud er vor tilflugt og styrke, altid at finde som hjælp i trængsler. Derfor frygter vi ikke, når jorden skælver, og bjergene vakler i havets dyb [...]"[25] Her er det førnævnte fortrøstnings- og tilflugtsmotiv at bemærke; dvs. at mennesket ikke har noget at frygte så længe, man søger tilflugt hos Gud. Davidssalmen fortsætter, "Hærskarers Herre er med os, Jakobs Gud er vor borg. [...] Han gør ende på krige over hele jorden, han brækker buen og knækker spyddet, stridsvognene brænder han op."[26] Krigs- og selvfølgelig borgmetaforikken er her ganske tydelig, og disse motiver sammen med tilflugtsmotivet genfindes i Luthers gendigtning allerede fra begyndelsen af salmen.

Ser man udover den åbenlyse kobling til første linje i første vers og dermed titlen på salmen, "Ein feste Burg ist unser Gott", knytter Luther allerede i anden linje an til krigsmetaforikken med "[...] ein gute Wehr und Waffen.". Generelt er fjendemotivet gennemgående i Luthers gendigtning med ansatser som "Der alt böse Feind [...]" og "Und wenn die Welt voll Teufel wär [...]". Fortrøstningsmotivet, i denne kontekst redningen fra krig og fjender, finder Luther, modsat i den gammeltestamentlige Davidssalme, i Kristus, hvor Luther i vers to retorisk spørger hvem redningsmanden er, "Fragst du, wer der ist?" Svaret lyder prompte, "Er heißt Jesus Christ [...]". Det er Jesus Kristus, der for Luther er værnet (og våbnet) mod denne verdens Djævel (Teufel). Martin Geck bemærker, at "[g]egen diesen Teufel hilft nur die Zuflucht, die Gottes "feste Burg" bietet [...]"[27] Det er kun sikkert med tilflugt i Guds faste borg, hvor Geck andensteds påpeger: "Den Satan ist der Mensch ohnmächtig ausgeliefert, wenn ihm nicht Gott zur Hilfe kommt [...]"[28]

Luthers gendigtning og reaktualisering af Davids salme 46 i denne konkrete kristne kontekst, hvori han på den ene side indskriver en indædt trodsighed og på den anden side en betingelsesløs hengivenhed, gør salmen helt eksemplarisk protestantisk i ordets fundamentale forstand, nemlig som en protestsalme. Og præcis dette protestmotiv, som er gennemgående for hele salmen samt de militante undertoner og næsten skråsikre hengivne selvsikkerhed, må være én af grundene til, at salmen hurtigt blev en central del af den protestantiske bevægelse og sidenhen den protestantiske kirke. Det er præcis også motiverne om tilflugt, modstand og krig, der gjorde den så relevant og anvendelig på den ene side i 1800tallets politiske modstandsbevægelser og på den anden side i etableringen af den tyske nationalstat i løbet af romantikken. Disse motiver, som jo rummer en klar verdslig dimension, er efter alt at dømme også en af grundene til, at salmen så let kunne foretage bevægelsen fra det teologiske og religiøse domæne og over i det nationale og verdslige domæne.

Luther arbejdede tæt sammen med kirkemusikeren og organisten Johann Walter, og sammen udgav de den første protestantiske salmebog/*Gesangbuch*

"Eyn geystlich Gesangk Buchleyn" i 1524. Resultatet af samarbejdet var bl.a., at Walter komponerede en række melodier til Luthers salmer. Der er dog som nævnt bred konsensus om[29], at det er Luther selv, der er komponisten bag melodien til *Ein feste Burg ist unser Gott*, hvilket naturligvis gør melodien særdeles interessant, for idet Luther var ophavsmand til både melodi og tekst, kunne han derfor ganske detaljeret og bevidst få koblet melodi og tekst sammen. Det er ligesom med den teologiske udlægning igen centralt at få uddraget nogle af de elementer i det kompositoriske materiale, der kan have været udslagsgivende for den efterfølgende reception af salmen og melodien. I den forbindelse er det værd at koncentrere sig om den tætte forbindelse mellem salmens teologiske og melodiske indhold, og her er det værd at bemærke Luthers anvendelse af katabasiske (faldende) melodiske motiver. Den første del af melodien består af den tydelige katabasiske bevægelse, som tilsvarende findes i slutningen af melodien. Midterdelen modsvares derimod med en anabasisk (stigende) bevægelse. En melodisk bevægelse fra top til bund anvendes ofte i en kirkemusikalsk kontekst som et bevidst virkemiddel fra en komponists side til at vise en bevægelse fra Gud til mennesket, fra himlen til jorden[30]. Et eksempel på denne katabasiske bevægelse i melodien, som derigennem bliver teologisk medfortolkende, er helt åbenlys i de første linjer i første vers, "Ein feste Burg ist unser Gott, ein gute Wehr und Waffen." Borgen er givet af Gud (ned) til mennesket og står som værnet og våbnet mod de menneskelige udfordringer. Et andet eksempel er første linje i andet vers, "Mit unsrer Macht ist nichts getan, wir sind gar bald verloren [...]", bliver ligeledes sunget klingende med det faldende motiv og kommer derigennem til at virke fortrøstende; selvom mennesket er fortabt, bliver dette sunget med forvisningen om forbindelsen fra himmel til jord. Et andet eksempel på den tætte sammenhæng mellem teologi og melodi er at finde i slutningen af salmen, hvor Luther i den samme faldende bevægelse har ordene, "[...] das Reich muss uns doch bleiben." Med bevidstheden om ikke at foretage en anakronistisk fortolkning af det foreliggende materiale, er disse eksempler så iøjnefaldende, at det må være helt bevidst fra Luthers side. På denne måde kommer anvendelsen af koblingen mellem melodi og tekst til at foregribe oplysningstidens og ikke mindst romantikkens anvendelse af ledemotiver i operaer, hvori f.eks. en karakter kan sige én ting, men musikken afslører, at vedkommende mener noget andet. Denne musikalske ansats blev altså anvendt til at afdække blot lidt af den tætte forbindelse mellem salmens teologiske og musikalske indhold, hvilket direkte peger frem imod gennemgangen og fortolkningen af Johann Sebastian Bach som den ultimative, både kvalitativt men også kronologisk-historisk set, protestantiske komponist. Desuden må den kendsgerning, eller "nominering" som Fischer skriver[31], at Luther både var afsender af tekst og melodi ganske givet have forstærket dens eftermæle og især i den nationalromantiske omtydning af den i løbet af 1800-tallet. Skal vi kort følge salmen efter Luthers egen tid, fulgte efter den "Babstsche Gesangbuch" fra 1545 udgivelsen "Epinikion Lutheri" fra 1601, som ifølge Fischer er "[...] ein Preisgesang auf Luther und sein Lied "Ein feste Burg ist unser Gott.""[32] Fischer fortsætter med at opremse, at

den blev anvendt ved 100-årsmarkeringen af rigsdagen i Worms (i 1622) og ved 200-års-markeringen af den augburgske bekendelse. I sidstnævnte forbindelse blev der efterfølgende udgivet "Ausfürliche Historie und Erklärung des Helden-Liedes Lutheri, Eine feste Burg ist unser Gott!" i 1731.

Johann Sebastian Bach – teologiens apoteose.
Det er i denne receptionshistoriske kontekst, at Johann Sebastian Bach skrev sin kantate af samme navn. Musikerslægten Bach, som Johann Sebastian var en del af, var et gigantisk dynasti af musikere, der strakte sig over 200 år. I denne sammenhæng er det centralt, at familien siden den første kendte Bach, Veit Bach (ca. 1550-1619), havde været protestanter. Johann Sebastian Bach var altså vokset op med den protestantiske kirkemusik helt inde på livet, idet alle i Bach-slægten frem til Johann Sebastian enten var ansat i den protestantiske kirke eller hos primært protestantiske adelsmænd i den nuværende forbundsstat Sachsen-Anhalt.

Den historiske kontekst hvori Bach skrev og omarbejdede sin kantate *Ein feste Burg ist unser Gott* (BWV80), gennemgår Knud Svendsen kort og præcis i dette uddrag:

> "I 1667 havde den saksiske kurfyrste til minde om 1517, at 31. oktober, på hvilken dag i ugen den end måtte falde, skulle højtideligholdes med en fest, sang og prædiken og som en halv fridag. Og sådan blev det, indtil August den Stærke i 1697 i sin stræben efter den polske trone konverterede til katolicismen, og Leipzig – den lutherske ortodoksis højborg – måtte nu forsøge at tilpasse sig fyrsten, der gav sin tilladelse til at bibeholde reformationsfesten, men dog således, at denne skulle bortfalde, hvis dagen faldt på en søndag."[33]

Det centrale her er, at August den Stærke på trods af sine politiske og katolske ambitioner følte sig nødsaget til at bibeholde reformationsfesten idet Leipzig var, som Svendsen skriver; den lutherske ortodoksis højborg. Centralt er også det faktum, at Bach bevidst valgte at iscenesætte *Ein feste Burg ist unser Gott* som det musikalske omdrejningspunkt for reformationsfejringen.

Men hvordan griber Bach sit musikerskab an i en luthersk kontekst? For Geck er det "[...] einer Theologie des Kreuzes, die Bach mit Luther teilt."[34] For Geck er samhørigheden med Luther Bachs ambition om at udtrykke religiøse affekter i sin musik, og som helt tydeligt adskiller Bach fra sine samtidige komponister. I forlængelse af Loewes redegørelse og fortolkning af Luthers syn på kirkemusik, ikke mindst i relationen musik-retorik, var retorikken på Bachs tid blevet en så integreret del af musikkens udtryk, at den var udkrystalliseret i en række standardiserede musikalske figurer, som var direkte knyttet til en specifik sindstilstand og retorik. På denne måde kunne Bach udtrykke sin førnævnte kors-teologi ved at benytte sig af en række musisk-retoriske figurer. Geck eksemplificerer, "Noten og Textauszüge passen schon deshalb zusammen, weil in der Musik die chromatische Rhetorik Quarte eine Rolle spielt, die damals im Sinne der musikalischen Rhetorik das Sinnbild für Leiden und Kreuz war."[35]

Geck sammenstiller Bach og Luther ved at påpege Luthers interesse i den kabbalistiske mystik i Guds skaberværk omkring musik "[...] zwischen "Botschaft", "Klang" und "Zeichen" bestehen."[36] Det var altså denne mystiske forbindelse, som ifølge Geck var central for Bach i hans kirkemusik. Geck går så vidt som til at sige, at Bach kun kunne skrive sin musik fordi "[...] er in lutherisch-humanistischer Tradition komponierte – als der letzte und prominenteste Komponist in einer langen Kette."[37] Bach kunne simpelthen ikke skrive kirkemusik uden at iscenesætte ordene i denne musikalske retoriske affektlære, hvilket leder Geck frem til den konklusion, at slægtskabet mellem Luther og Bach på den ene side består i Luthers sprog, der beroede på Luthers evner til igennem "bildkräftige Sprache"[38] at overføre en erkendelse og oplevelse. På den anden side komponerer Bach "im Geiste Luthers" ved altid at have et "transmusikalischen Zeichen"[39] igennem sine retoriske figurer. Bachs enestående begavelse i at fortolke og udlægge en religiøs tekst, salme, gendigtning eller Bibeluddrag, kan direkte indsættes i Luthers idé om, at komponisten, "durch die Kunst gescherfft vnd polirt", kan forædle kirkemusikken. Bach kan i denne sammenhæng ses som den ultimative gestaltning af Luthers syn på kirkemusikken, dens rolle og dens indhold. For at blive en anelse højstemt kan man sige, at Bachs musik kan ses som den endelige apoteose af Luthers forestilling om kirkemusik, ja måske en apoteose af teologien selv?

Felix Mendelssohn-Bartholdy og *Das Lutherlied.*

Som det blev antydet med udgivelsen fra 1601 bærende overskriften "Helden-Liedes Lutheri", foregik der allerede i det 17. årh. en hagiografisk glorificering af Luther og hans virke. Denne "Monumentaliserung"[40] blev intensiveret i den anden halvdel af det 18. århundrede og kulminerede i det 19. århundrede.

Den spirende tyske nationalromantik tyede til Luther og *Ein feste Burg ist unser Gott* i etableringen af "[...] einem Gründungsmythos der deutschen Kultur". Reformationen blev i et nationalromantisk blik ikke primært set i en religiøs kontekst men i relation til en tysk kulturel og national befrielsesstat[41]. Michael Fischer uddyber, "Luther wurde verehrt als politisch-religiöser Nationalheiliger, "das Lutherlied", wie es jetzt hieß, wurde zum Symbol für diesen Mythos."[42]

Luther blev gjort til en nationalhelgen, der især med *Ein feste Burg ist unser Gott* havde igangsat idéen om den tyske nationale stat. I den nationalromantiske ånd opstod der i Tyskland en fornyet interesse i de føromtalte folkesange fra middelalderen. Den mest berømte og indflydelsesrige samling af folkesange hed "Des Knaben Wunderhorn" fra 1806, hvori *Ein feste Burg ist unser Gott* er at finde med titlen, "Kriegslied des Glaubens". F.eks. henter Gustav Mahlers musik enten inspiration fra eller bruger direkte sange fra "Des Knaben Wunderhorn".

I 1817 hvor man fejrede 300-året for reformationen, og ikke mindst i lyset af afslutningen på *Die Befreiungskriege* mod Napoleons Frankrig, blev salmen bl.a. omdrejningspunktet for den store studenterfest i

Wartburg. Her blev salmen i tråd med "Des Knaben Wunderhorn" og Luther som nationalhelgen "[...] einem Denkmal für Freiheit und Emanzipation – individuell wie national – aufzuwerten."[43] Fischer anmærker, at lyrikken igennem *Die Befreiungskriege* blev "übergreifendes kollektives Verständigungsmedium"[44], det var altså igennem lyrikken, at en stor del af krigserfaringen og den tyske nationalisme blev formidlet. Fischer anmærker samme sted, at den tidlige tyske nationalisme var båret af en religiøs kommunikation og retorik, hvilket just bekræfter Luthers og salmens betydning.

Det var således i denne kontekst, hvori Felix Mendelssohn-Bartholdy komponerede sin "reformationssymfoni" til markeringen af 300-året for den augsburgske bekendelse, som kong Frederik Vilhelm III af Preussen havde annonceret ville finde sted d. 25. juni 1830 i Berlin. Mendelssohn nåede trods sygdom at færdiggøre symfonien inden fejringen, men symfonien blev i sidste øjeblik taget af programmet for fejringen af ikke helt klare årsager[45]. Senere hen afviste Mendelssohn symfonien som "eine so jugendliche Jugendarbeit"[46].

Sidste sats af symfonien rummer den berømte iscenesættelse af *Ein feste Burg ist unser Gott*, hvor melodien formalt bliver brugt til at holde satsens dele sammen. I sin kompositionsteknik igennem hele symfonien, og helt sikkert i inspirationen til fjerdesatsen, trækker Mendelssohn tydelige veksler på Bachs musik[47].

Symfonien lægger sig som antydet direkte i forlængelse af den fremadstormende tyske nationalisme. Mendelssohn valgte at iscenesætte *Ein feste Burg ist unser Gott* ikke som en kirkelig kantate, men som en del af en fest iscenesat af den preussiske konge. Derudover er valget af en symfoni, som i det store hele siden klassikken blev anset som et verdsligt udtryk, også bemærkelsesværdigt. Men de klare kompositoriske henvisninger til Bachs musik peger i retningen af, at Mendelssohn på trods af den nationalromantiske ramme holdt fast i en religiøs forankring – jvf. pointen om, at den tidlige tyske nationalisme var båret af en religiøs retorik.

Heinrich Heine og Luther som *ein religiöser Danton*.

Salmen blev altså brugt som en centerpille for den tyske nationalisme. På den modsatte politiske fløj, den venstreorienterede revolutionære fløj, den spirende socialisme og arbejderbevægelsernes fløj, blev salmen også anvendt. Her blev der fokuseret på *Das Lutherlieds* revolutionære og trodsige sider, hvor f.eks. Heinrich Heine iscenesætter salmen med flg.: "Ein Schlachtlied war jener trotzige Gesang, womit er [Luther] und seine Begleiter in Worms einzogen."[48] Hvorefter han så berømt navngiver den, som "die Marseiller Hymne der Reformazion". Luther var for Heine "ein religiöser Danton."[49] Fischer bemærker om arbejderbevægelsernes indlemmelse af salmen:

> "Trotz Kritk am Christentum und seiner Institutionen war der Lutherchoral Ein feste Burg ist unser Gott im kollektiven Gedächtnis präsent [...] und aufgrund entsprechender Zuschreibungen (feierlich, kämpferisch, identitätsbildend) zur Verbreitung politischer Inhalte"[50].

Salmen var en så central del af den tyske bevidsthed, at arbejderbevægelsen på trods af ikke umiddelbart at kunne anvende salmen i bevægelsens afvisning af kristendom og kirke indså, at salmen stadig kunne mobilisere dem som gruppe. Derfor blev salmen udsat for en række kontrafaktuelle gendigtninger, hvorigennem arbejderbevægelsen kunne fremskrive sine egne motiver, såsom kampen for menneskeret og valgret.

Claude Debussy og *Die Schwarzweißmalerei.* Efter krigene i 1864 og 1866 og den efterfølgende rigsforening blev der rejst et monument til fejring af denne forening. I et forsøg på politisk og nationalt at samle Tyskland vendte man sig igen imod Luther og *Ein feste Burg ist unser Gott*. Denne gang med *Lutherdenkmal*-monumentet i Worms, som blev indviet under stor fest i 1868, den såkaldte Wormser Denkmalfest. Nu var det ikke nok blot at afsynge salmen. Den blev i sig selv en del af monumentet, som Fischer skriver: "[d]as Denkmal wurde nämlich selbst als eine Monumentalisierung des Lutherliedes verstanden [..]"[51] på den måde, at salmens tekst blev trykt ind i fundamentet på monumentet. I forlængelse af den gennemgående receptionshistorie kan man sige, at den monumentalisering, der bl.a. begyndte i 1601 med "Epinikion Lutheri" nåede sit højdepunkt i dette monument, hvor salmen decideret blev mejslet ud som en gestaltning af tysk ånd og den tyske nation, hvilket måske lyder en anelse patosmættet, men bestemt ikke er en underdrivelse.

Ganske få år efter ved den egentlige rigsgrundlæggelse blev *Ein feste Burg ist unser Gott* udpeget til at være nationens anden nationalsang efter *Heil dir im Siegerkranz*. Salmen var nu stort set blevet renset for religiøst indhold og tjente kun som et politisk og nationalt symbol.

Med dette i baghovedet fortsætter vi til 1. Verdenskrig, hvor salmen blev (mis)brugt i krigens tjeneste. Igennem en aggressiv retorik blev den anvendt som mobiliseringsapparat for den tyske hær. Geck beretter: "Viele protestantische Geistliche schicken die Kriegsfreiwilligen mit dem Lied "Ein feste Burg ist unser Gott" in die Schlacht [...]"[52].

400-års-fejringen af reformationen i 1917 faldt midt under krigen, hvor propagandaskriftet "Ein feste Burg ist unser Gott! oder Das Heldentum in Luthers Liedern" udkom i Leipzig. I dette skrift blev salmen propaganderet som "Lied der Lieder", "Lied der Schlachtfelder" og "Lied der Schlagfertigkeit".

Franske beretninger fortæller, at de tyske soldater sang salmen under deres militære offensiver hen over slagmarken, så det er ikke underligt, at den franske komponist Claude Debussy i erindringen om tabet af en god bekendt i skyttegravene anvendte salmen som et antagonistisk billede af den tyske soldat. I anden sats fra klaversuiten "En noir et blanc" fra 1915 med betegnelsen "Lent. Sombre" og med tilegnelsen "á Lieutenant Jacques Charlot" citerer Debussy salmen midtvejs og kombinerer den med "[a]nklänge an die "Marseillaise"[53]. Som Fischer anfører, "[u]nverkennbar symbolisiert Ein feste Burg das feindliche Deutschland."[54] Geck citerer et brev Debussy i samme periode skrev til sin forlægger Jacques Durand,

"Ich will nicht so sehr für mich selbst arbeiten, sondern um einen kleinen Beweis zu erbringen, daß auch dreißig Millionen "boches'" nicht den französischen Geist zerstören können, auch wenn sie vorher versucht haben, ihn abzustumpfen, dann ihn zu vernichten"[55].

Debussy anvender salmen alene for sine konnotationer til den tyske stat og folk, og det må antages på baggrund af Fischers betragtning og Gecks citat af Debussys brev, at han ikke har lagt synderlig vægt på nogle religiøse konnotationer. Salmen er altså i denne gestaltning fuldstændigt tømt for sit oprindelige teologiske indhold. Ligesom den i Bachs hænder nåede sin fuldkomne teologiske udfoldelse, kan man poetisk bemærke her, at den politiske og nationale forandring den gennemgik fra Oplysningstiden og igennem det 19. århundrede nåede et (grusomt) endemål i Debussys dystopiske maleri i sort-hvide-farver.

3. Sammenfatning og refleksion.

Den receptions- og idéhistoriske fortælling om *Ein feste Burg ist unser Gott* fremlagt her slutter naturligvis ikke med Debussy, men omvendt angiver Debussy i dette narrativ en logisk slutning. Salmens receptionshistorie fortsatte igennem hele det 20. århundrede, og stadig den dag i dag videredigtes og knyttes der nye konnotationer til salmen overalt i den protestantiske kirke.

Bachs unikke evne til at knytte musik og ord sammen kom til udtryk, som nævnt, i hans musik-retoriske greb, men for lytteren går størstedelen af de musisk-retoriske pointer tabt. Bachs musik skal læses for rigtigt at kunne forstås, for først da ser man alle de skjulte iscenesættelser. Først da ser man alle de skjulte retoriske greb som tætføringer, kanon'er og harmoniske greb. For igen at blive lidt højstemt kan man sige, at det netop er denne mystik som han, sagt med Geck, låner af *lutherisch-humanistischer* tradition, en mystik, der bevirker, at det inderste væsen af Bachs musik alene er til Guds ære – dét er *musica caelestis*. På den måde følger han Luthers dybeste fordring til kirkemusikken om, at når *musica humana* igennem en *musica artificialis*-tilvirkning er sublim, overskrider den mennesket selv og smelter sammen med *musica caelestis* og, som Loewe påpeger, bliver ligesom den hellige skrift selv, dvs. den kan afsløre en lille del af himlen. Bach satte sine altomfattende kompositoriske evner i spil for at tale Guds sprog igennem den musikalske retorik, og dermed kan man i forlængelse af dette argument sige, at Luthers idéer om kirkemusik epistemologisk set blev forløst i Bachs musik med den totale sammensmeltning af ord og musik, dvs. en sammensmeltning af *musica humana* og *musica caelestis*. Med den fortolkning klingende giver det mening i denne lutherske forståelse at læse Bachs signatur, "Soli Deo Gloria", "Alene Gud Til Ære", som ikke blot værende en normal signatur, men netop ligeså høj grad grundkimen til hans forestilling om musik.

Oplysningstiden og i særdeleshed den efterfølgende tyske nationalromantik omformede og ikke mindst instrumentaliserede salmen til et politisk og nationalt monument, i en sådan grad at det oprindelige indhold stort set forsvandt. Mendelssohns musikalske iscenesættelse til kongens fejring og Lutherdenkmal'et i Worms i forbindelse med rigsgrundlæggelsen

er to centrale eksempler på, hvordan Luthers oprindelige teologiske budskab via en religiøst betinget politisk retorik blev renset for det teologiske indhold, således at salmen blev fritstillet til at kunne blive brugt som et nationalistisk mobiliseringsredskab og samlingspunkt.

Dette kulminerede på den mest uhyggelige vis under 1. Verdenskrig med Debussys dystre tonemaleri, hvor den sidste rest af Luthers teologi må siges at være undsluppet.

Med alt dette in mente, kan man argumentere for, at Luthers oprindelige salme, på trods af at man stadig synger de samme ord, som han skrev for snart 500 år siden, er forsvundet. Salmen står dermed ikke blot som et monument for reformationen, men står også som et monument for et kunstværk der er opløst i sin egen virkningshistorie i en sådan grad at den, sagt i forlængelse af Martin Heideggers kunstfilosofi, trækker sig tilbage fra den lysning, som Luther i sin tid åbnede ved at skrive salmen. Det er virkelig et "Schock der Wirkungsgeschichte", som Fischer citerer den tyske hymnolog Hermann Kurzke for[56]. Men på trods af dette rystende chok fremtræder Luthers gamle salme stadig for os, og træder vi ind i den lysning, som salmen åbner, og lader væren ske, fortæller den derimod en historie, der er uløseligt forankret i den tyske identitet og kultur.

Den fortæller også historien om at historien om værket selv næsten totalt overskygger værket selv. Det er måske igennem denne priviligerede åbning af historien, historien som værk, at vi for alvor har mulighed for at høre og sanse historien – ja, måske træder historien bedst ud af sit skjul i mødet med et værk som *Ein feste Burg ist unser Gott*?

Lars Rosenlund Nørremark (f.1979) er uddannet på Det Jyske Musikkonservatorium som organist og kirkemusiker med solistdebut i 2008. Underviser siden 2009 på Det Jyske Musikkonservatorium og siden 2008 på Vestervig Kirkemusikskole. Pt. stud. mag. i idéhistorie ved Aarhus Universitet.

E-mail: lars@norremark.dk

Noter

1 Leaver 2017, 13.
2 Ibid., 15.
3 Ibid., 19.
4 Ibid., 20.
5 Loewe 2013, 577, fodnote 35.
6 Ibid., 586.
7 Ibid.
8 Ibid., 582.
9 Ibid., 583.
10 Ibid., 582-83.
11 Ibid., 583.
12 Ibid., 588.
13 Ibid., 591.
14 Ibid.
15 Ibid.
16 Ibid., 592, fodnote 143.
17 Ibid., 592.
18 Ibid., 593.
19 Ibid.
20 Gallé 2013 og Bubmann & Klek 2012.

21 Geck 2017.
22 Ibid., 80.
23 Ibid., 83.
24 Den Klugsche Gesangbuch fra 1533 er sangbogens anden udgave. Det antages, at den også var at finde i førsteudgaven af den Klugsche Gesangbuch fra 1529, men der er ikke overleveret nogle eksemplarer af denne.
25 http://www.bibelselskabet.dk/brugbibelen/bibelenonline/Sl/46 (aflæst 29.9.18).
26 Ibid.
27 Geck 2017, 85.
28 Ibid., 83.
29 Bubmann & Klek, 31.
30 Der er utallige eksempler på dette. Af eksempler kan nævnes Johann Sebastian Bachs kanoniske variationer over "Vom Himmel hoch", BWV769 og Olivier Messiaens "Le Verbe"-motiv fra La Nativité-orgelcyklussen.
31 Bubmann & Klek 2012, 31.
32 Ibid.
33 Svendsen 2017.
34 Geck 2017, 96.
35 Ibid., 98.
36 Ibid.
37 Ibid.
38 Ibid., 99.
39 Ibid., 104.
40 Bubmann & Klek 2012, 31.
41 Ibid.
42 Ibid.
43 Ibid., 32.
44 Gallé 2013, 83.
45 Silber 1987, 310.
46 Ibid., 333.
47 Ibid., 313.
48 Gallé 2013, 87.
49 Bubmann & Klek 2012, 40.
50 Gallé 2013, 91.
51 Ibid., 92.
52 Geck 2017, 92.
53 Ibid., 93.
54 Bubmann & Klek 2012, 39.
55 Geck 2017, 93.
56 Gallé 2013, 82.

Litteratur:

SILBER, Judith 1987. *Mendelssohn and His 'Reformation' Symphony.*, i: Journal of the American Musicological Society, 40, no. 2 (Summer), s. 310-336.

BUBMANN, P. & Klek, K. et al 2012, *Davon ich singen und sagen will – Die Evangelischen und ihre Lieder*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig.

GALLÉ, Volker et al 2013, *Ein neues Lied wir heben an – Die Lieder Martin Luthers und die dictherich-musikalische Wirknung der Reformation*, Worms Verlag, Worms.

LOEWE, J. Andreas 2013, *'Musica est Optimum': Martin Luthers Theory of Music*, i: Music and Letters, vol. 94 No. 4.

GECK, Martin 2017, *Luthers Lieder – Leuchttürme der Reformation*, Georg Olms Verlag, Hildesheim.

LEAVER, Robin A. 2017, *The Whole Church Sings*, Wm. B. Eerdmans Publishing Co., Michigan.
SVENDSEN, Knud 2017, *Johann Sebastian Bach og Reformationens fester*, i: Århus Bachselskabs Reformationsjubilæumsfejring, Århus.

Web:
http://www.bibelselskabet.dk/brugbibelen/bibelenonline/Sl/46

Billeder fra "Syng Nyt"-dagen, 2018 i Hjortshøj Sognegård. Øverst t. v. sognepræst Morten Skovsted indleder arrangementet og nederst kirkeminister Mette Bock i samtale med salmedigteren Lisbeth Smedegaard Andersen. Fotos: Poul Nyholm.

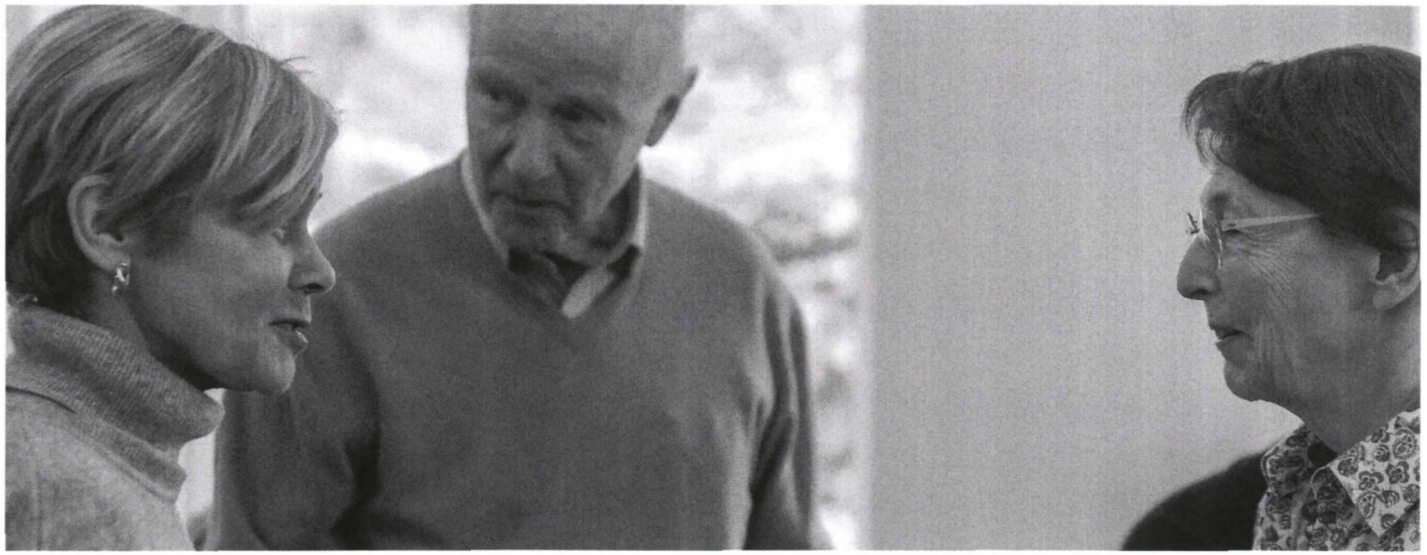

At synge nyt, gammelt og især godt

Interview med Morten Skovsted i Hjortshøj præstegård 22. juni 2018

Af Ove Paulsen

Denne samtale er udsprunget af et længe næret ønske om at kunne præsentere sognepræst i Hjortshøj, Aarhus Stift, *Morten Skovsted*, som en central skikkelse i den danske salmefornyelse.

Morten har allerede i en årrække haft en central position i det arbejde som stifter og leder af netværket, mødeorganisationen og forlaget *Syng Nyt*, som er fra 2011 (www.syngnyt.dk).

Desuden står han bag *Salmedatabasen* (www.salmedatabasen.dk), som har været åben for abonnenter siden 1. januar 2018.

Fra redaktionens side besluttede vi, at samtaleformen var bedre end artikelformen, og vi mødtes derfor med Morten i hans arbejdsværelse i præstegården. Dette var, hvad der udspandt sig.

Syng Nyt

Morten: 'Syng Nyt' blev stiftet i februar 2011. Eller rettere: "blev stiftet" lyder så fint, for i første omgang var der især tale om en god idé og så erhvervelsen af domænet www.syngnyt.dk. I virkeligheden er navnet 'Syng Nyt' en smule misvisende, for det handler ikke kun om, at vi skal synge nyt, men om at vi skal synge godt, både gammelt og nyt. Men afsættet var en ærgrelse over, at der i så langt overvejende grad synges salmer der har århundreder på bagen. Jeg lavede en hjemmeside, og derfra voksede netværket stille og roligt, så det i dag består af flere hundreder præster, organister, litterater, musikfolk, salmedigtere, komponister og ikke mindst salmeinteresserede lægfolk.

Jeg mener, at det var i 2013, vi første gang havde vores *Syng Nyt* salmedag, som vi har hvert år i oktober, hvor vi mødes til en række oplæg, foredrag, koncerter, salmesang og samvær. Vi plejer at være 80-120 mennesker til en dag omkring salmerne og alt deres væsen. I 2014 blev vi også et forlag, da vi udgav *Syng Nyt*-hæftet med 20 nyere salmer, og siden har vi udgivet et par håndfulde bøger. Sådan startede det, blandt andet ud fra ønsket om at gøre nye salmer tilgængelige. Det er en væsentlig del af vores formål.

Mit eget liv med salmer

Morten: Jeg blev sognepræst i 1996 og var almindeligt reaktionær dengang, som man tit er som nyuddannet. Det skulle være godt, og det skulle være gammelt og solidt, og det skulle være rugbrød og ingen hurtige kalorier. Kingo og Grundtvig var altid sikre valg: forudsigelige, uangribelige og "indenfor

boksen". Men så kom jeg ud som sognepræst og oplevede igen og igen i gudstjenester, i dåbssamtaler, vielsessamtaler og andre sammenhænge, at der også var behov for nutidige, erfaringsnære ord på de gamle sandheder, og at der var et enormt potentiale i og udbytte af at bruge nye salmer. Det var sådan en spirende erfaring, jeg fik i mødet med almindelige mennesker, for én ting er, at vi inden for osteklokken, os der kender højmessen, elsker højmessen og bruger højmessen, kan koderne og kan værdsætte det gamle guld, men størstedelen af kirkegængerne er, statistisk set, dåbsgæster, konfirmander, begravelsesgæster og så videre, så vi har altså temmelig mange i vores tilhørerskarer, der ikke kender koderne.

Det blev en stor, næsten hymnologisk omvendelse for mig, da *Salmer og sange i skole og kirke* udkom i 2000 (2. bind kom i 2010). Jeg synes den repræsenterer en lige lovlig synkoperet musikalsk tradition, men den var et værdifuldt redskab, fordi den både præsenterede 250 salmer og samtidig havde et CD-sæt med 12 cd'er - sådan var det jo dengang - hvor man kunne høre salmerne. Til overflod fandtes der bagerst i bogen forslag til nye salmer til stort set hver søn- og helligdag, og det var for mig en øjenåbner: "Værsgo', nu er der ingen undskyldning længere! Den her eller de her salmer kan synges på søndag, teksten er her, noderne her, melodien lyder sådan her". Det var alt sammen lige ved hånden.

Det har været lidt en kongstanke - også bag Salmedatabase-projektet, at tilgængelighed er alfa og omega. Det er ret logisk, men der er faktisk en del forudsætninger for at kunne vælge en ny salme til på søndag: Man skal have et par hyldemeter med salmeudgivelser. Man skal vide, hvad der står i dem og man skal vide, hvor man skal lede. Når man endelig finder en salme, der passer til f.eks. 4. søndag efter trinitatis, så skal man have den kopieret og mangfoldiggjort med noder til organist og kirkesanger, tekst til menigheden og så videre. Det er alt sammen ret besværligt. Og deraf altså fra starten, helt tilbage fra 2011, idéen om en digital samling på nettet af salmer, som vi sidenhen fik realiseret.

Forbindelser

Morten: Jeg var jo så privilegeret at have adgang til det, man ville kalde "de etablerede salmedigtere" i og med at jeg er gift med Iben Krogsdal[1], som siden 2009 blev indlemmet i den såkaldte "Holger-bande". Holger Lissner skrev til hende og spurgte, om hun ville komme med til Løgumkloster, til det årlige møde i salmedigterkredsen, altså Holger og Lisbeth Smedegaard og Sten Kaalø og Hans Anker og Lars Busk med flere. Så idet Iben var med i den kreds, lærte jeg også de andre salmedigtere at kende gennem hende, og da Iben selv udgav sin første salmesamling i 2010, var jeg inde over som praktisk ansvarlig. Iben er mere kunstner end praktisk anlagt, så det har i høj grad været mig, der har stået for nodesætning og indspilning og kontakt med forlaget. Så allerede der fik jeg etableret et netværk til nodeskrivere, komponister, layoutere og så videre.

Ove: Hvordan fik du nye forbindelser? Hvordan gjorde du andre interesseret i de ting, du lavede?

Morten: Det er et meget relevant spørgsmål, for én ting er at have nogle forbindelser, det er selvfølgelig vigtigt, så netværket kan udvide sig og få noget fra hånden. Engagement og hjerteblod er centralt, både fra min og alle de andre medvirkendes side, men også det, at vi simpelthen har en god sag: at tiden er moden, og at der er rigtig mange mennesker, både lægfolk, organister og præster, der fornemmer, at vi har brug for nye salmer. Jeg tror i den forbindelse, at der skete noget ganske markant i 2003, da vi fik den nye salmebog[2], for i den forbindelse havde man jo diskutere rigtig meget, hvor mange nye salmer, der skulle med. Nogle mente, der var for få, nogle mente, der var for mange, men de der kom med i DDS, lidt over 100 "post Aastrup"-salmer[3], var pludselig med ét slag blevet 'stuerene'. De var med i salmebogen, de var autoriseret af både majestæten og ministeren, de var udvalgt af salmebogskommissionen og så videre, og det tror jeg ikke, man kan overvurdere betydningen af. Nu stod de pludselig der, side om side med de store gamle mestres salmer, så for mig at se har den principielle diskussion om, hvorvidt man skal skrive nye salmer, været skrinlagt derefter.

Så har man enten kunnet diskutere, hvilke nye salmer kan man bruge, eller også har man kunnet lade være med at diskutere, og det sidstnævnte synes jeg i parentes bemærket, der er for mange, der gør: vælger de gamle salmer søndag efter søndag og kører videre på vane og de umiddelbart sikre valg. Men som sagt: Det betyder meget, at de nye salmer kom med i DDS. Efter at salmebogen udkom i 2003, har der været en mere naturlig omgang med nye salmer, og mange præster og organister og lægfolk har erfaret, at det giver mening at synge de nye salmer, at det giver en anden nærhed også at synge de nye - ikke *kun*, men *også* de nye, sammen med de gamle. Det har selvfølgelig været båret af, at der har været et godt tykt muldlag, som har været gødet og vædet, og det er jo fortsat det, der gør, at vi allesammen gider det her. Det kan være svært, hvis det hele tiden er modstand og op ad bakke, men vi fornemmer virkelig, at der er klangbund her, og der er opbakning og engagement, og så kan man sagtens gå den ekstra mil.

Tid, energi og finansiering

Ove: Hvordan fik du tid og energi til alt det? For du har jo sådan "en bette halvtravl forretning" her med pastoratet.

Morten: Dels handler det om, at man har den fornemmelse, at det nytter, og at der er klangbund. Og så handler det vel om, at jeg er et forholdsvis energisk menneske, der kan få noget fra hånden, og i øvrigt altså er gift med en salmedigter, der er lige så energisk, så salmer fylder meget, og der bliver snakket meget salmer også hen over aftensmaden og på ferier og når som helst. Jeg synes, at når det giver mening, så er der faktisk rigtigt mange timer i døgnet.

Ove: Hvordan finansierede du det? For det må jo også have kostet noget.

Morten: I virkeligheden har udgifterne været ret beskedne. Syng Nyt-netværket er jo som sådan uden økonomi. Vi har næsten 600 medlemmer, men "medlemmer" i citationstegn, for det at være medlem

handler først og fremmest om at man står på mailinglisten, så man der får besked om, hvad der foregår. Vi har ikke tidsskrifter, revisor eller husleje. Alle vores engagementer er selvfølgelig åbne. Det koster ikke noget at være medlem, så der er ingen udgifter for brugerne, og der er heller ikke mange udgifter for os. Der er en hjemmeside og sådan lidt, men intet i forhold til forlagsdelen. Da vi udgav den første bog som et hæfte med 20 nye salmer i 2014, blev det finansieret af egen lomme, og sådan var det i starten, og så har vi stille og rolig fået oparbejdet en vis økonomi. Jeg vil ikke kalde den solid, men vi har forlagsdelen, og vi har *Salmedatabasen*, og så holder jeg en del foredrag om nye salmer, ikke mindst i forbindelse med lanceringen af *100 salmer*[4], hvor jeg var formand for redaktionsgruppen. Der holdt jeg nok en 50-60 foredrag, de penge gik også ind i kassen. Så det blev finansieret af egen lomme først, men nu hviler det i sig selv. Der er udgivelser, der giver underskud, men Konfirmandsalmebogen, som vi udgav sidste år har givet et fint overskud allerede nu.

Udgivelserne

Ove: Hvordan voksede udgivelserne frem? Beskriv, hvordan det lidt efter lidt lykkedes med den ene og den anden ting.

Morten: De udgivelser, vi laver, vokser egentlig ud af følelsen af, at der er et behov, og så af lysten til at udsende dette og hint. *Syng Nyt-hæftet* i 2014 var jo en prøveballon, kan man sige, før *100 salmer* og *Kirkesangbogen*[5], og blev solgt i to oplag, altså rimelig godt. Den udgav vi ganske enkelt, fordi vi syntes, der var brug for det. Vi syntes, der var brug for at have en samlet udgivelse og også at have en kommentering bagi til de enkelte salmer. Så det var ikke bare at udgive det og gøre det tilgængeligt, men også at kvalificere arbejdet med salmerne.

Det gør vi også i *Salmedatabasen,* hvor der er kommentarer til salmerne. Vi vil gerne lukke salmerne op, vi vil gerne perspektivere og berige salmerne, det vi kan. Vi har udgivet en lille samling af Grotrian[6], vi har udgivet nogle korsatser af Lisbeth Smedegaard Andersen, som der ikke er meget salg i, men som vi synes er vigtige og gode at få ud. Og så udgav vi *100 kommentarer til 100 salmer,* fordi det pludselig gik op for os, at nu var *100 salmer* blevet udgivet, og den solgte godt og blev udbredt ud i menigheden. Den er kommet i 5. oplag nu, der er solgt 40.000 eksemplarer. Så gik det pludselig op for os, at det er nærliggende også at kommentere dem, så man kan lukke op for dem. Det var professor Kirsten Nielsen, organist og sognepræst Mads Djernes og mig der skrev bogen i løbet af sommeren, og den er netop kommet i 3. oplag, så det var åbenbart en god idé.

Ove: Det vil vel sige, at det i grunden er det samme koncept hele tiden, helt fra starten, at det er nye salmer, helst af god kvalitet, og så at de er kommenterede, sådan så der er en indgang for brugerne?

Morten: Ja, præcis, og vi har også udgivet Ibens Luthersalmer[7], som også - igen - er kommenterede. Det er ikke, fordi det hele skal kommenteres i stykker, men vi vil så gerne kvalificere brugen af nye salmer, og det samme med de salmevalg, som vi har

på *Salmedatabasen:* de er også begrundede. Vi har haft enkelte salmevælgere, der bare har valgt salmer, og der har vi været nødt til at sige: "Vi vil godt lige vide hvorfor, I synes, at vi skal synge disse salmer", for sådan seks nøgne salmenumre, det kan vi ikke bruge til så meget. I den forbindelse har vi så Holger Lissner, der er i gang med at udarbejde et komplet salmevalg, og jeg skal love for, at det er begrundet og perspektiverende og har tråde ud mange steder. Man bliver ganske enkelt klogere af at have de ting mellem hænderne, og det er jo ikke noget dårligt mål heller. Det er også det, I arbejder med i Hymnologi, kan man sige.

Ove: Det har du fuldstændig ret i. Bortset fra, at vi hænger nok mere fast i fortiden, end du kan gøre i din situation. Men sådan skal det jo være, der skal være både Syng Nyt og "syng gammelt".

Morten: Jeg vil godt lige uddybe, at hvor Syng Nyts virke i første omgang især handler om nye salmer, så har det bredt sig ud, sådan at vi nu arbejder mere og mere også med de gamle salmer. Det virker helt naturligt, fordi de nye salmer og de gamle salmer er uløseligt forbundet. De nye står på skuldrene af de gamle, og det skal de gøre, og når man arbejder med nye salmer, får man helt naturligt en øget interesse for de gamle også, det kan slet ikke være anderledes. Derfor har vi også valgt, at der i *Salmedatabasen* skal være både nye og gamle salmer med, dels fra salmebogen, men også en del Johannes Johansen-salmer, som ikke står i salmebogen, og Aastrups salmer, som ikke står i salmebogen, Jørgen Michaelsen-salmer, der ikke står i salmebogen, og vi har mange flere idéer.

Ove: Og ting, som faktisk er ældre, ikke sandt?

Morten: Jo, bestemt. Vi har f.eks. Emmy Köhlers *Nu tændes tusind julelys*[8] fra 1899 med i *100 salmer*, og på den måde er der i *100 salmer* sådan nogle små kærlige puf til salmebogskommissionen, for salmer de ikke tog med, f.eks. *Nu tændes tusind julelys*. Jeg kan ikke begribe, det ikke er en salme. Der er Jesusbarn, der er Betlehem og der er jul, Gud og frelse, og tilsvarende *Aftenrøde over tage*[9] af Lars Busk Sørensen, som jo også er en fin aftensalme, der ikke fandt nåde for salmebogskommissionens blik. Og *Tak, Gud for denne lyse morgen*[10], hvorfor kom den ikke med? Den er poppet, den er letbenet, men den er vidunderlig, fordi børn og unge og nogle af os voksne, bare elsker den, selv om den på stort set alle parametre ikke er særlig højbenet.

Ove: Nej, og så var den jo Europas første rytmiske salme. Det har nok gjort, at der var mægtig mange nakkehår, der rejste sig.

Morten: Den har forbundet sig med meget fra den blev skrevet i 1963, og den var endda på både den tyske *Schlagerliste* og *Dansktoplisten* med Katy Bødtger - dog med en verdslig tekst. Men alligevel: du har ret i, at den har nok kunnet rejse så at sige alle nakkehår. Når jeg holder foredrag om salmer, fremdrager jeg den af og til, når man taler om, hvad der er kvalitet i en salme. Så siger jeg, at der er selvfølgelig en række kriterier for, hvad en god salme er. Der er en poetisk

kvalitet. Det skal der være, og jeg nævner den bevidst, faktisk før den teologiske, fordi jeg synes, Gud har fortjent det bedste sprog. Vi er kvalitetsbevidste i folkekirken omkring alt, hvad vi laver, og det skal vi også være sprogligt, så vidt muligt. Vi må gerne stille høje krav, også i forlængelse af den gyldne salmetradition, vi har. Men der skal være en poetisk skønhed, det skal fungere, ingen omvendte ordstillinger, ingen nødrim, ingen fejlagtige tryklægninger og så videre. Der skal være en teologisk kvalitet, selvfølgelig, en berettigelse, en kristelighed. Det behøver ikke at betyde, at de skal have det hele med eller være doksologiske eller proklamerende bekendende alle sammen. De kan også være spørgende, åbnende, kredsende, men de skal dog have at gøre med den kristne tro, og så skal der være en musikalsk kvalitet, som selvfølgelig ligger i melodien, men også ligger i sproget, et flow og så videre. Så er der den fjerde kvalitet, som man kan kalde den hemmelige ingrediens, men som er nok så vigtig: Det er den folkelige kvalitet. Og det er netop der, at en salme som *Tak, Gud, for denne lyse morgen*, der falder på det sproglige, på det poetiske, på det teologiske, eller kan angribes på de områder, også på det musikalske, men jo bare, må man konstatere, alligevel er elsket og brugt. Det er også en kvalitet. Og dem er der en del af.

Hvad er en kernesalme?

Ove: Man kan spørge hvad en kernesalme er. Der har været tale om 200 kernesalmer, men er vi enige om, hvilke salmer, det er? Er vi enige om hvad der er 200 kernesalmer om 10 år? Det er jo i virkeligheden et flot slag i luften, ikke? Der er givetvis salmer i '100 salmer', som på et tidspunkt vil blive nævnt som kernesalmer.

Morten: Fra *100 salmer* kan jeg tænke på en, som for mig har klart potentiale til at blive en kommende kernesalme. Det er Sten Kaaløs *Du tar mig som jeg er*[11], som er en smuk, luthersk, evangelisk, poetisk salme. Jeg synes, den rummer alle kvaliteter. Men det er sjovt, for du har fuldstændig ret i det: hvad er en kernesalme? Det kan kun tiden bedømme. Kernesalmen må være en, der over tid udgør kernen i vores salmeskat. Der er på den måde op til eftertiden at bedømme, hvilke der kan blive det. Du har fuldstændig ret i, at de 200 kernesalmer ikke er de samme nu som om 10 eller 50 år, og det er OK, for sådan er det jo. Det kan vi se fra salmebog til salmebog.

Det, vi har gjort, er, at vi har fremlagt de 100 salmer, vi har valgt dem og lagt dem frem for menighederne, men allerede i dag ville jeg da tro, at vi ville vælge anderledes. Det her var dem vi på det tidspunkt syntes var gode og vigtige. Der er jo også skrevet nye salmer siden, og der er selvfølgelig nogen, der over tid viser sig ikke at holde alligevel.

Ove: Der har vi så det med den fjerde, hemmelige ingrediens, som er meget afgørende i sådan noget som "Hvad bruger vi?". Og kernesalmer er jo også "Hvad bruger vi?". Hvad ser vi noget i? Det er fint nok med teologien. Den må bare ikke pakkes så tæt, at folkeligheden ikke kan nå den. Det ser vi jo også eksempler på.

Morten: Ja, det gør vi i høj grad.

Tekstkyndige og melodikyndige bedømmere, begrænsning og gudstjenestesigte

Morten: Én ting er "100 salmer", hvor man jo har et benspænd, der hedder "100". Dvs. at nr. 101 og 102 ikke kommer med. Og det betyder, at i sådan en redaktionsproces tager man nogle hensyn i forhold til bredde på mangfoldige måder, så det er én ting. *Salmedatabasen*s store styrke, men også udfordring, er at man principielt kan optage ubegrænset mange salmer. Det er jo også sådan noget, som man lige skal styre, fordi vi ikke kan bruge ubegrænset mange salmer til noget. Derfor har vi fra begyndelsen nedsat to redaktionsgrupper, en med folk der bedømmer tekster, og en anden med folk der bedømmer melodier, fordi vi vil have, at vi som bedømmerkollegium samlet set kan stå inde for salmernes kvalitet. Der er lavet et svensk/norsk forsøg på en salmedatabase, som var sådan en åben platform, hvor man bare kunne lægge ind, nærmest på sådan en stor, offentlig opslagstavle, og det er meget sympatisk - og det ligger i god forlængelse af internettets natur, men det er ikke stærkt anvendeligt, for hvis du går ind og søger på "påskemorgen" og får 180 salmer af stærkt blandet kvalitet, så er du lige vidt. Derfor vil vi hellere, at når man søger på "påskemorgen", får man måske 20 salmer, som er indekseret sådan, at de bedst bedømte vises først, og at en del af dem endda er anbefalet af redaktionsgruppen. Så bliver du som bruger hjulpet og vist hen til den, vi synes er bedst. Man kan selvfølgelig være uenig i bedømmelserne, men vi har to temmelig store redaktionsgrupper, og alle salmer er bedømt af mindst 15 bedømmere, og gruppen er sammensat bredt fra kirkelivet. Det har vi i hvert fald forsøgt.

Udover de kriterier, jeg nævnte før: det teologiske, det poetiske, det musikalske og det folkelige, har jeg et kriterie, som i hvert fald betyder meget for mig, og det er originalitet. Har den her salme en berettigelse? Hvis man nu f.eks. skal lave en salme om, at solen stiger op i øst, så kunne det tænkes, at man har hørt det før. Man bliver hele tiden nødt til at overveje: siger den her noget, der ikke er sagt før? Siger den det i det mindste bedre, end noget der er sagt før? Hvis en salme genbruger billeder, metaforer, rimpar, og hvis den siger det, der er sagt før, så er der måske ingen grund til at gøre det, og det er en stor udfordring, når f.eks. præster kaster sig over at digte salmer og laver salmer over denne eller hin lille kirkelige begivenhed, hvor man virkelig må spørge sig selv: Er den her nødvendig? Ofte vil svaret være nej. Man skal selvfølgelig have et åbent sind, og den kan vise sig netop at have kvaliteter, der kan kompensere for svagheder på andre områder, men som udgangspunkt må den have noget at bidrage med. Den må have en nødvendighed. Så det er også et kriterie.

Vi må sige, at i forhold til *Kirkesangbogen* er vi med *100 salmer* og *Salmedatabasen* (der er jo et vist sammenfald af personkredse) mere optaget af gudstjeneste og forkyndelse, end de var, for at sige det, som det er. Vi er ikke bange for hverken Jesus Kristus eller Gud i salmerne, det behøver ikke at stå på hver linje, men man kan sige, at de salmer, vi udvælger, har vi udvalgt til brug i folkekirken og i gudstjenesten

og i troslivet, og ikke nødvendigvis for at få kirkefremmede dåbsforældre eller koncertgængere til at opleve noget, de synes er eksotisk og spændende. Det er sat på spidsen, og det er prisværdigt, at man søger at skubbe til grænserne for, hvad man kan og skal med salmer, for på den måde kan man formodentlig nå andre, også uden for kirkens vante kredse, men vi er, synes jeg, lidt tættere på kernen: Der skal holdes gudstjeneste på søndag, der skal synges, og der skal forkyndes. Det er vores udgangspunkt. Og derfor er salmerne - også i *Salmedatabasen,* ikke alle voldsomt eksperimenterende. Der er mange salmer af de såkaldte etablerede salmedigtere, altså kredsen omkring Holger Lissner, som jo på godt og ondt skriver meget traditionelt, men der er også Simon Grotrian og Iben Krogsdal og andre, der kan andre ting. Og vi skal i øvrigt her i løbet af vinteren til at kigge på *Kirkesangbogen* og se, hvad vi kan bruge derfra.

Ove: Det er godt nok med *Kirkesangbogen,* at den måske kunne forsyne handlinger med salmer, som ikke er rigtige salmer. Jeg har selv i min præstetid været plaget af *Stille, hjerte, sol går ned*[12], som mange mennesker tror, er en salme. Der skal ligesom være nogle til den side, som man kan tage ind, hvor det ikke gør så meget.

Morten: Jeg har slet ingen problemer med, at man i enten en gudstjeneste eller en kirkelig handling synger en enkelt sang eller to, som er en højskolesang eller en åndelig sang, eller hvad man kan kalde den, det er fint nok, så kan man kontrastere dem eller modsvare dem med tunge, forkyndende salmer, og så skaber man et åbent rum der, som mange kan være i. Det er meget fint, men det, der i første omgang er vores gebet, det er - salmerne!

Ove: Og det, der hele tiden har været jeres kurs, det er salmer og det er gudstjenestesigtet og derfor skal de have den kvalitet, der gør, at de kan overleve en tur ind i højmessen.

Morten: Ja, men det er værd i den forbindelse lige at nævne en ting, der har overrasket mig positivt. Det er, at over halvdelen af de brugere, vi har på *Salmedatabasen,* er lægfolk. De har et privat abonnement, og det er interessant: der sidder rigtigt mange lægfolk derude, som er optaget af salmer, og ikke nødvendigvis kun til gudstjenestebrug. Det kan også være til læsebrug, til andagt, til bøn, til fordybelse, og det er jeg rigtig glad for.

Salmedatabasen

Ove: Lad os vende os mod *Salmedatabasen.* Hvornår og hvordan blev den grundlagt?

Morten: *Salmedatabasen* var, som nævnt, fra begyndelsen af *Syng Nyt*s virke en kongstanke. Jeg kan huske fra den første hjemmeside, jeg lavede, at der var en højre spalte på alle undersiderne, hvor der stod, at det var et mål, vi havde. I november 2011 søgte jeg første gang Den Folkekirkelige Udviklingsfond og gjorde det to gange mere, altså tre gange i alt, men uden at få støtte.

Det er vist lidt symptomatisk og også lidt trist, at man ikke i Den Folkekirkelige Udviklingsfond - smag

lige på ordet – har kunnet se potentialet i det her. Men der har vi altså ikke fået støtte. Og det lagde da selvfølgelig en dæmper på begejstringen, men så tog vi en ny omgang, hvor vi tænkte: nej, nu hæver vi ambitionsniveauet, det er det tit meget fornuftigt at gøre, når man skal søge om penge, og så søgte vi også eksterne fonde og fik en afgørende stor bevilling fra Salling Fonden, som gjorde, at fik vi mod på det hele igen, og så søgte vi de ti stiftsråd og fik bevillinger fra fem af dem. Og så fik jeg endelig den idé, inspireret af et andet kirkeligt græsrodsprojekt, at søge menighedsrådene om crowdfunding, altså mikrostøtte. Der endte med at være 177 menighedsråd, der gav beløb fra 500 kr. op til et par tusind, så vi fik samlet de sidste 220.000 ind på den måde. På den måde fik vi finansieringen på lidt over en halv million på plads, og så gik vi i gang. Det har været i 2014, vi gik i gang med udarbejdelsen, og så har vi brugt cirka tre år på at udtænke det og programmere det og lave informationsarkitekturen og få det implementeret og få lagt salmer ind i databasen og få bedømmelsesgrupper med meget mere. Hvis jeg skulle begynde forfra, ville jeg ikke orke det. Det har været et umanerlig krævende og komplekst projekt.

Det har været en proces over et par år, hvor rigtig mange mennesker har været involveret for at udtænke det, for at bedømme salmer, vi har fået. Der er adskillige af de store salmedigtere, der selv har lagt salmer ind, og det hele har været båret af en stor imødekommenhed. Vi har kun oplevet én eneste kunstner blandt de mange digtere og komponist, der ikke har ønsket at være med

2017 var det store test-år, hvor vi havde en "beta-udgave" og for alvor fik lagt salmer ind, og jeg mener, at her ved årsskiftet havde vi omkring 1.100 salmer, og da indførte vi så abonnement, og det har vi kørt med siden 1. januar 2018, og nu er vi oppe på over 1.500 salmer.

Ove: Kan du runde af med at sige lidt om målet med *Salmedatabasen* her til sidst?

Morten: Det er interessant med *Salmedatabasen*, at den undervejs i udviklingen selvfølgelig har haft knopskydninger. Sådan er det jo altid, når man står i en udviklingsfase. Fra starten var det tænkt alene som en samling af salmer, der skulle være tilgængelige med tekst og noder og lyd. Sådan er det – i parentes bemærket – for de nye salmers vedkommende. I forhold til salmerne fra DDS henviser vi endnu til *Den Danske Salmebog online*[13] og til Koralbogen, men vi er i gang med at overveje, om vi i løbet af det nye år skal lave noder og indspilninger til de måske 200 mest brugte salmer fra salmebogen. Det er klart, at det vil kalde på nogle musikpolitiske diskussioner om, hvordan man lægger sig i forlængelse af Koralbogen. Er det ligestemmige koraler, eller skal noderne skrives til klaver?

Med tiden er *Salmedatabasen* imidlertid blevet mere end bare en samling salmer til højmessebrug. Dels har vi oparbejdet en artikelsamling med Kirsten Nielsen som redaktør, hvor der nu ligger næsten 50 artikler, og der kommer mange flere til med tiden. Det er lidt af en artikelsamling, for vi har med mange kompetente mennesker at gøre, der skriver spænden-

de artikler.

Og så har vi fået børnesalmer med på *Salmedatabasen.* Vi har fået en underside med foreløbigt over 150 børnesalmer, igen med noder og lyd, men også med video og fagter, når det er fagte-salmer.

Og der vil komme flere knopper. F.eks. har jeg en lille drøm om at digitalisere Mallings Salmehistorie[14] med den store rigdom, den rummer. Det er et monumentalt værk, og det kunne jeg godt tænke mig at få digitaliseret og knyttet til de gamle salmer. Hele kommentarsporet har jo også udvidet sig et par omgange. Nu har vi i kommentaren henvisninger til andre omtaler af salmerne og så videre. Der er ikke mange grænser for, hvad det kan udvikle sig til. Så det er spændende at se, hvad der vil ske fremover, også i dialog med de mange mennesker, der bruger *Salmedatabasen.*

Noter

1 Født 1967. Salmedigter.

2 Den Danske Salmebog 2002. Årstallet står for den kongelige autorisation (29. juli 2002). Taget i brug pinsedag, 8. juni, 2003.

3 K.L. Aastrup (1899-1980) domprovst, Danmarks førende salmedigter mellem N.F.S. Grundtvig og Holger Lissner.

4 Frederiksberg (Eksistensen) 2016.

5 Bibelselskabet (Vajsenhusforlaget) 2017.

6 Simon Grotrian, født 1961. Salmedigter med markant sprogbrug.

7 Iben Krogsdal: *Vor Gud, du mærker vores sorg.* Hjortshøj 2017.

8 100 salmer nr. 824. Emmy Köhler 1898. Anden dansk version i *Gud ske tak og lov* 1993.

9 100 salmer nr. 817. Tekst: Lars Busk Sørensen 1991. Melodi: Per Nedergaard Hansen 1993.

10 100 salmer nr. 875. Martin G. Schneider 1963. Dansk tekst: Ingrid Schrøder Hansen 1983. Optaget i *Salmer og kirkeviser* 1984, *Gud ske tak og lov* 1993 og *Tillæg til Den Danske Salmebog* 1994.

11 100 salmer 874. Tekst og melodi (Hans Peter Soelmark) fra 2002.

12 Tekst: Jeppe Aakjær, 1912. Melodi: Thomas Laub, 1915.

13 http://www.dendanskesalmebogonline.dk/

14 Anders Malling: *Dansk salmehistorie* I-VIII, København 1960-78.

Inger Selander – minnesord

Av Karin Karlsson

Docent Inger Selander föddes 15 augusti 1936 och avled 24 juli 2018 efter en lång sjukdomstid. Hon kom att bli en av Sveriges mest framstående kännare av församlingssången i svenska kyrkor och samfund.

Inger Selander växte upp i en småländsk frikyrkomiljö fylld av psalm och sång såväl i söndagsskola som i gudstjänst. Efter studier i teologi och litteraturvetenskap i Lund utbildade hon sig till lärare och tjänstgjorde sedan som lektor. Hon disputerade 1980 i litteraturvetenskap och var därefter fram till sin pensionering verksam som universitetslektor vid Lunds universitet. Hon har genom åren varit verksam som forskare, författare och föreläsare med huvudinriktning på psalm och sång. Hon har generöst delat med sig av sin stora kunskap och gett uppmuntran till oss som hon – liksom sig själv – kallade "psalmfreaks". Hennes stillsamma humor kunde också ta sig uttryck i att hon ibland kommunicerade med hjälp av passande sångcitat.

Inger Selanders avhandling har titeln *"O, hur saligt att få vandra." Motiv och symboler i den frikyrkliga sången* 1980, ett omfattande pionjärarbete. Här behandlas sångskatten inom sex samfund från 1800-talets senare del och framåt. 1996 publicerade hon *Folkrörelsesång*, en studie av sången inom arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen, där det också framgår hur förhållandet mellan nykterhetsrörelse och väckelserörelse speglades i sången.

Vid 1980-talets början engagerades Inger som textexpert av 1969 års kommitté för Den svenska psalmboken. Där svarade hon för ett stort antal textkommentarer i de betänkanden som kommittén lade fram. Hon anlitades också av den ekumeniska psalmkommittén Sampsalm. Inom ramen för dessa uppdrag utarbetade hon *Index över den kristna församlingssången i Sverige*, ett alfabetiskt register som omfattar 3 105 titlar och innehåller uppgifter om textförfattare och tonsättare samt om psalmernas förekomst i fjorton av de psalm- och sångböcker som var i bruk i svenska kyrkor och samfund före de nu aktuella böckerna. Registret möjliggjordes praktiskt genom användning av datorteknik, en innovation vid denna tid och ett uttryck för Ingers öppenhet för nya tankar och arbetssätt. 1979 publicerades detta index och blev därmed allmänt tillgängligt, ett hjälpmedel alltjämt av stort värde för många psalmforskare.

Inger Selander var under många år engagerad i det nordiska psalmnätverket Nordhymn. Ända fram till 2014 ingick hon i redaktörens referensgrupp för tidskriften *Hymnologi*. Hon medverkade även i två stora projekt som genomfördes i Nordhymns regi och som resulterade i publikationerna *Dejlig er jorden* (2001) och *Martin Luthers psalmer i de nordiska folkens liv* (2008). Hon var också aktiv i I. A. H., Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologi, som föreläsare och författare och medverkade med artiklar i I. A. H. Bulletin.

En sökning på Inger Selanders namn i www.libris.kb visar på omfattningen av och variationen i hennes författarskap. Hon behandlade såväl psalmens och sångens historia som dess nutid. Exempel är artiklar om Lina Sandell och Nils Frykman, två av 1800-talets stora psalmskapare, och om Siri Dahlqvist, en profil inom det tidiga 1900-talets ungkyrkorörelse. Hon skrev också om betydelsefulla psalmskapare i vår tid, vilkas verk hon genom sina personliga kontakter kunde presentera och levandegöra: Arne H. Lindgren, Bo Setterlind, Britt G. Hallqvist och Egil Hovland, Sven-Erik Bäck, Ylva Eggehorn med flera. Ett urval av tidigare publicerade artiklar ingår i *Perspektiv på moderna psalmer* 1999 och i *När tron blir sång* 2008. I dessa böcker formulerade Inger också sin syn på psalmen som "ett tredje konstverk", en helhet av text och musik, och på melodin som en del av psalmens identitet. Inger framhöll att en psalm måste vara sångbar för en "musikaliskt blandad församling". Här presenterade hon också en metod för analys av relationen mellan text och melodi, en metod som hon själv använde i många enskilda psalmanalyser, där även hennes stora musikkunnande kom till sin rätt. Metoden hade tidigare presenterats i artiklar i *Hymnologiske Meddelelser* 1993:3 och i *I. A. H. Bulletin* 1998:26. I senare artiklar i *I. A. H. Bulletin* och i *Årsbok för svenskt gudstjänstliv* skrev hon om dagsaktuella ämnen, som nutida lovsång och det ökande bruket av storbildsskärm i gudstjänsten i stället för psalmböcker.

För cirka tio år sedan väcktes en tanke från 1980-talets psalmboksarbete till liv, när Inger Selander, Per Olof Nisser och Torgny Erséus beslöt att utarbeta ett kommentarverk till *Den svenska psalmboken* 1986. Under arbetet i psalmkommittéerna hade ett omfattande material samlats in, ett material som förtjänade att tas till vara. Annat arbete kom emellan, och det skulle dröja cirka tjugo år innan projektet *Psalmernas väg* kunde påbörjas. Inger har varit en av drivkrafterna bakom verket som när detta skrivs har utkommit i två band. Hon har bidragit med omfattande redaktionellt arbete och ett stort antal egna textkommentarer. Hennes sista bidrag till det tredje bandet skrevs under senvåren och behandlar Bo Setterlinds påskhymn, ps 461 "O natt av ljus som ej kan dö". Här skriver hon om ljusets seger över mörkret och om att få tända sitt eget ljus från Kristusljuset. Kanske kan det ses som ett farväl, och i Ingers dödsannons citeras ur Matt 17:8: "... och då såg de ingen utom Jesus".

Mailadresse: karinvkarlsson@hotmail.com

DEADLINE FOR NR. 1-2: 1. MARTS 2019.

ISSN: 1901-5976